

**МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ
СІКОРСЬКОГО»**

**Факультет соціології і права
Кафедра теорії і практики управління**

«На правах рукопису»
УДК 351.777:502.131.1(043)

«До захисту допущено»
В.о. завідувача кафедри
_____ Р.І. Пашов

«___» _____ 2025р.

Магістерська дисертація

**на здобуття ступеня магістра
зі спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування
ОПП «Публічне адміністрування та електронне урядування»
на тему «Механізми реалізації державної екологічної політики з питань
управління природно-заповідним фондом»**

Виконала:

студентка VI курсу, групи СУ-341мп
Кошлай Тетяна Володимирівна _____

Науковий керівник:

доцент кафедри теорії та практики управління,
к. юрид. н., доцент,
Шумак Ігор Олексійович _____

Рецензент:

старший викладач кафедри філософії,
к. наук з держ. упр.,
Іваницький Олег Владиславович _____

Засвідчую, що у цій магістерській
дисертації немає запозичень з праць
інших авторів без відповідних посилань.
Студентка _____

Київ – 2025 року

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ
СІКОРСЬКОГО»**

**Факультет соціології і права
Кафедра теорії та практики управління**

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-професійною
програмою «Публічне адміністрування та електронне урядування»

Спеціальність 281 Публічне управління та адміністрування

ЗАТВЕРДЖУЮ

В. о. завідувача кафедри

_____ Р.І. Пашов

«___» _____ 2025 р.

ЗАВДАННЯ

на магістерську дисертацію здобувачки вищої освіти

Кошлай Тетяні Володимирівні

1. Тема магістерської дисертації «Механізми реалізації державної екологічної політики з питань управління природно-заповідним фондом», науковий керівник кваліфікаційної роботи Шумак Ігор Олексійович, канд. юрид. наук, доцент, затверджені наказом по університету від «___» _____ 2025р. № ____-с
2. Строк подання здобувачем магістерської дисертації «___» _____ 2025 р.
3. Об'єкт дослідження – суспільні відносини у сфері управління природно-заповідним фондом.
4. Предмет дослідження – механізми реалізації державної екологічної політики з питань управління природно-заповідним фондом
5. Перелік завдань, які потрібно розробити:
 - Розкрити сутність, зміст та цілі державної екологічної політики в контексті сучасної системи публічного управління.

- Охарактеризувати управління природно-заповідним фондом як компонент державної екологічної політики, визначивши його роль у забезпеченні збереження біологічного та ландшафтного різноманіття.
 - Проаналізувати зарубіжний досвід реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом та визначити можливості його адаптації в Україні.
 - Проаналізувати нормативно-правові та інституційні інструменти реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України.
 - Оцінити економічні та фінансові інструменти реалізації державної екологічної політики та їх вплив на функціонування і розвиток природно-заповідного фонду.
 - Проаналізувати стан реалізації державної екологічної політики у сфері природно-заповідного фонду України, зокрема в умовах воєнного стану, та виявити основні проблеми її реалізації.
 - Обґрунтувати напрями вдосконалення механізмів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом та надати практичні рекомендації щодо перспектив розвитку заповідної справи в Україні.
6. Перелік графічного (ілюстративного) матеріалу: 1 рисунок.
7. Дата видачі завдання: «10» листопада 2025р.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Конкретизація теми магістерської дисертації (далі – МД) через визначення предмету і об’єкта, мети і завдань, підбір методів дослідження. Вивчення літературних джерел з предмету дослідження. Складання розгорнутого плану МД та обговорення його з науковим керівником.	10.11.2025-12.11.2025	
2.	Завершення опрацювання першого розділу. Надання на перевірку першого розділу МД.	13.11.2025-19.11.2025	
3.	Завершення опрацювання другого розділу. Надання на перевірку другого розділу МД.	20.11.2025-26.11.2025	
4.	Представлення двох розділів МД. Розробка пропозицій та рекомендацій для третього розділу МД.	27.11.2025-03.12.2025	
5.	Завершення опрацювання третього розділу. Надання на перевірку третього розділу МД.	04.12.2025-10.12.2025	
6.	Оформлення МД відповідно до методичних рекомендацій. Подання МД керівникові для написання відгуку.	11.12.2025-12.12.2025	
7.	Попередній захист МД.	13.12.2025-14.12.2025	
8.	Перевірка МД на збіг подібності (плагіат).	15.12.2025-16.12.2025	
9.	Рецензування МД рецензентом, підготовка презентації.	17.12.2025-18.12.2025	
10.	Оформлена (зшита) МД. Оформлена презентація. Підписаний відгук керівника. Підписана рецензія. Всі файли щодо випускової атестації завантажені в іменну Google-папку здобувача ВО.	19.12.2025-21.12.2025	
11.	Захист магістерської дисертації.	22.12.2025-28.12.2025	

Студент

(підпис)

Тетяна КОШЛАЙ

Науковий керівник

(підпис)

Ігор ШУМАК

АНОТАЦІЯ

Кошлай Т.В. Механізми реалізації державної екологічної політики з питань управління природно-заповідним фондом. – Магістерська дисертація на правах рукопису.

Магістерська дисертація на здобуття ступеня магістра за спеціальністю 281 Публічне управління та адміністрування. - Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Кафедра теорії та практики управління. Київ, 2025.

Магістерська дисертація присвячена дослідженню механізмів реалізації державної екологічної політики з питань управління природно-заповідним фондом. У роботі розглянуто теоретико-методологічні засади державної екологічної політики з питань управління природно-заповідним фондом, визначено сутність, зміст і цілі державної екологічної політики, вивчено зарубіжний досвід реалізації державної екологічної політики з питань управління природно-заповідним фондом, здійснено аналіз нормативно-правових, інституційних, економічних і фінансових інструментів реалізації державної екологічної політики, а також оцінено стан її практичного впровадження у сфері природно-заповідного фонду України, досліджено особливості реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України в умовах воєнного стану, обґрунтовано напрями вдосконалення механізмів реалізації державної екологічної політики та визначено перспективи розвитку заповідної справи в Україні.

Ключові слова: державна екологічна політика, природно-заповідний фонд, публічне управління, заповідна справа, сталий розвиток.

Abstract

Koshlai T.V. Mechanisms for the Implementation of State Environmental Policy in the Field of Management of the Nature Reserve Fund. – Master's dissertation on the rights of a manuscript.

Master's dissertation for a master's degree in 281 Public Administration and Management. – National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Department of Theory and Practice of Management. Kyiv, 2025.

The master's dissertation is devoted to the study of the mechanisms for the implementation of state environmental policy in the field of management of the nature reserve fund. The thesis examines the theoretical and methodological foundations of state environmental policy in the field of nature reserve fund management, defines the essence, content, and objectives of state environmental policy, and analyzes foreign experience in the implementation of state environmental policy in this area. The research also includes an analysis of the regulatory, institutional, economic, and financial instruments used to implement state environmental policy, as well as an assessment of the current state of its practical implementation in the field of the nature reserve fund of Ukraine. Particular attention is paid to the specifics of implementing state environmental policy in the management of the nature reserve fund of Ukraine under martial law. The study substantiates directions for improving the mechanisms for implementing state environmental policy and identifies prospects for the development of nature conservation activities in Ukraine.

Keywords: state environmental policy, Nature Reserve Fund, public administration, nature conservation, sustainable development.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ.....	12
1.1. Сутність, зміст та цілі державної екологічної політики	12
1.2. Управління природно-заповідним фондом як компонент державної екологічної політики.....	15
1.3. Порівняльний аналіз реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом	25
Висновки до розділу 1	33
РОЗДІЛ 2. ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ	35
2.1. Нормативно-правові та інституційні інструменти реалізації державної екологічної політики України у сфері управління природно-заповідним фондом.	35
2.2. Економічні та фінансові інструменти реалізації державної екологічної політики України у сфері управління природно-заповідним фондом	42
2.3. Особливості управління природно-заповідним фондом України в умовах воєнного стану	45
Висновки до розділу 2	53
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ.....	54
3.1. Аналіз проблем реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України	54
3.2. Шляхи вдосконалення механізмів реалізації управління природно-заповідним фондом.....	64
3.3. Перспективи розвитку заповідної справи в Україні	70
Висновки до розділу 3	75
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку України характеризується посиленням екологічних викликів, зумовлених як тривалими структурними проблемами природокористування, так і новими загрозами, пов'язаними з процесами глобалізації, зміною клімату та наслідками збройної агресії. У цих умовах державна екологічна політика набуває особливої ваги як інструмент забезпечення екологічної безпеки, сталого розвитку та збереження природної спадщини держави. Однією з ключових складових цієї політики є управління природно-заповідним фондом, який відіграє системоутворюючу роль у збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття, підтриманні екологічної рівноваги та виконанні міжнародних природоохоронних зобов'язань України.

Попри наявність розвиненої нормативно-правової бази у сфері охорони довкілля та природно-заповідної справи, практична реалізація державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом залишається недостатньо ефективною. Це проявляється у фрагментарності управлінських рішень, обмеженості фінансових ресурсів, недостатній координації між органами публічної влади різних рівнів, а також у розриві між задекларованими стратегічними цілями та реальними результатами їх досягнення. Зокрема, визначені державними та міжнародними стратегічними документами орієнтири щодо розширення мережі природно-заповідного фонду та підвищення ефективності його управління не повною мірою реалізуються на практиці.

Особливої значущості проблема ефективної реалізації державної екологічної політики у сфері природно-заповідного фонду набуває в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення, коли заповідні території зазнають прямих і опосередкованих негативних впливів, а можливості держави щодо їх фінансування та управління є обмеженими. У таких умовах зростає потреба у переосмисленні наявних механізмів публічного управління, пошуку більш дієвих інституційних, економічних і фінансових інструментів, здатних забезпечити збереження природно-заповідного фонду та його сталий розвиток.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Магістерська дисертація виконана на кафедрі теорії та практики управління факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» згідно з ініціативною темою «Цифрова трансформація державного управління та місцевого самоврядування: виклики та можливості для досягнення Цілей сталого розвитку» (0123U101483), а в межах якої авторкою досліджено механізми реалізації державної екологічної політики з питань управління природно-заповідним фондом.

Стан наукової розробленості проблеми. Вагомий науковий доробок у сфері дослідження природно-заповідного фонду та екологічних основ охорони природи належить вітчизняним ученим, зокрема В.С. Гродзинському, В.І. Стеценку, Т. Л. Андрієнко, Ф. Д. Гамору, Й. К. Пачоському, Ю. Р. Шеляг-Сосонку, В. І. Олещенку та іншим. Серед зарубіжних науковців значний внесок у розвиток заповідної справи зробили Р. Прімарк, Г. Конвенц та інші дослідники. Окремий напрям наукових досліджень становлять правничі та управлінські аспекти заповідної справи, які заклали В. В. Костицький, Н. Р. Малишева, В. І. Андрейцев та інші вчені.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини у сфері управління природно-заповідним фондом.

Предмет дослідження – механізми реалізації державної екологічної політики з питань управління природно заповідним фондом.

Мета і завдання дослідження – обґрунтування теоретико-методологічних засад та напрямів удосконалення механізмів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України з урахуванням сучасних викликів публічного управління.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

1. Розкрити сутність, зміст та цілі державної екологічної політики в контексті сучасної системи публічного управління.
2. Охарактеризувати управління природно-заповідним фондом як компонент державної екологічної політики, визначивши його роль у забезпеченні збереження біологічного та ландшафтного різноманіття.

3. Проаналізувати зарубіжний досвід реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом та визначити можливості його адаптації в Україні.

4. Проаналізувати нормативно-правові та інституційні інструменти реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України.

5. Оцінити економічні та фінансові інструменти реалізації державної екологічної політики та їх вплив на функціонування і розвиток природно-заповідного фонду.

6. Проаналізувати стан реалізації державної екологічної політики у сфері природно-заповідного фонду України, зокрема в умовах воєнного стану, та виявити основні проблеми її реалізації.

7. Обґрунтувати напрями вдосконалення механізмів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом та надати практичні рекомендації щодо перспектив розвитку заповідної справи в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення визначених завдань було використано сукупність загальнонаукових, спеціальних та міждисциплінарних методів дослідження, зокрема:

- аналіз і синтез — для розкриття сутності, змісту та цілей державної екологічної політики, систематизації наукових підходів до розуміння управління природно-заповідним фондом, а також узагальнення теоретичних положень і практичних аспектів реалізації екологічної політики;
- системний підхід — для розгляду державної екологічної політики та управління природно-заповідним фондом як цілісної системи взаємопов'язаних елементів, що включає нормативно-правові, інституційні, економічні та фінансові механізми;
- порівняльний метод — для зіставлення національних та зарубіжних підходів до управління природно-заповідним фондом, зокрема у контексті європейських практик і міжнародних стандартів природоохоронної діяльності;

- структурно-функціональний метод — для дослідження повноважень, функцій і взаємодії органів публічної влади, задіяних у реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом;
- аналітико-статистичний метод — для оцінювання стану розвитку природно-заповідного фонду України, аналізу показників його функціонування та виявлення тенденцій реалізації державної екологічної політики;
- метод узагальнення та прогнозування — для формулювання висновків, виявлення проблем реалізації державної екологічної політики та обґрунтування напрямів удосконалення механізмів управління природно-заповідним фондом і перспектив розвитку заповідної справи в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дослідження полягає у наступному:

- узагальнено наявні підходи для створення більш повної моделі щодо комплексного аналізу механізмів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України;
- досліджено нові відмінності інституційної організації, управлінської логіки та механізмів забезпечення результативності та вдосконалення природоохоронної діяльності в рамках порівняльного аналізу сучасних зарубіжних та українських моделей управління природно-заповідними територіями;
- обґрунтовано доцільність застосування результатно-орієнтованих та адаптивних підходів до управління природоохоронними територіями, зокрема методології Conservation Measures Partnership (CMP), для аналізу та порівняння зарубіжних моделей управління;
- досліджено особливості інструментів та засобів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України в умовах воєнного стану.

Загальний обсяг кваліфікаційної (магістерської) роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків та рекомендацій, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 85 сторінок, в тому числі список використаних джерел на 5 сторінках, що містить 58 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ

1.1. Сутність, зміст та цілі державної екологічної політики

Різні науковці та аналітики по-різному тлумачать поняття «екологічна політика», наголошуючи на тих чи інших його аспектах. У літературі можна знайти низку визначень цього терміна, кожне з яких доповнює загальне розуміння поняття екологічної політики.

У наукових підходах В. Костицького екологічна політика розглядається як комплексна діяльність держави та інших політичних інститутів, спрямована на регулювання взаємодії між суспільством і природним середовищем. Основним її призначенням є узгодження суперечливих інтересів у цій сфері та створення безпечних і сприятливих умов для життя людини як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. У такому розумінні екологічна політика виконує функцію інструмента збалансування природних і соціальних процесів та запобігання екологічним ризикам [11, с. 159].

Н. Малиш акцентує увагу на функціональному вимірі екологічної політики, розглядаючи її як систему управлінських і контрольних дій, що здійснюються державою за участі суспільства з метою охорони та раціонального використання природних ресурсів. У межах такого підходу ключового значення набуває досягнення балансу між господарською діяльністю та природоохоронними потребами, а також гарантування належного рівня екологічної безпеки [15, с. 3].

За підходом В. Волинця, екологічна політика розглядається як цілеспрямована діяльність держави, пов'язана з реалізацією її екологічної функції, що полягає у гарантуванні екологічної безпеки, збереженні здоров'я нинішніх і майбутніх поколінь, а також підтриманні екологічної рівноваги в межах державної території. У межах такого трактування визначальне значення надається принципам міжпоколіннєвої відповідальності, стабільності природних систем та провідній ролі держави у забезпеченні екологічно безпечного розвитку [3, с. 5].

Л. Жарова підкреслює подвійний характер екологічної політики, розглядаючи її, з одного боку, як сукупність принципів і нормативних засад охорони довкілля, а з іншого — як практичну управлінську діяльність держави, спрямовану на реалізацію природоохоронних завдань [6, с. 130].

Узагальнюючи наведені наукові підходи, можна стверджувати, що поняття «екологічна політика» є багатовимірним і охоплює як нормативний, так і практичний, інституційний та ціннісний виміри. Таким чином, екологічна політика постає як комплексна система, що поєднує різні форми регулювання, інструменти управління та механізми забезпечення екологічної безпеки, а також як невід’ємний елемент сталого розвитку.

В українському законодавчому полі екологічна політика закріплена передусім як прерогатива держави. На офіційному рівні «державна екологічна політика» визначається як діяльність державних органів, спрямована на гарантування конституційного права кожної людини на безпечне для життя і здоров’я довкілля та на відшкодування шкоди у разі порушення цього права. Такий акцент законодавства відображений, зокрема, у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (далі – Стратегія). У цьому законі державна екологічна політика трактується як система стратегічних пріоритетів, цілей і інструментів, покликана забезпечити досягнення доброго стану довкілля, інтеграцію екологічних підходів у всі види державної політики та гармонійний розвиток природного й соціально-економічного середовищ. Прийняття зазначеного нормативного акта відіграло суттєву роль у становленні сучасної моделі національної екологічної політики. Передбачалося, що Стратегія виконуватиме функцію концептуальної основи для подальшого впорядкування екологічного законодавства з урахуванням євроінтеграційного курсу України [24].

Закон визначає низку ключових цілей державної екологічної політики, що відображають сучасні виклики та стратегічні пріоритети держави. Серед них:

– формування в суспільстві екологічних цінностей та засад сталого споживання і виробництва;

- забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України (вода, земля, надра, ліси, біорізноманіття, природно-заповідний фонд (далі – ПЗФ));
- інтеграція екологічної політики в процес ухвалення рішень щодо соціально-економічного розвитку на всіх рівнях;
- зниження екологічних ризиків і мінімізація їх впливу на екосистеми, економіку та здоров'я населення;
- посилення інституційної спроможності держави в екологічній сфері, включно з адаптацією до зміни клімату та євроінтеграцією.

Для досягнення визначених цілей закон формує комплекс інструментів державної екологічної політики, що має міждисциплінарний і комплексний характер. До них належать нормативно-правові засоби, економічні стимули, фінансові механізми, інструменти екологічного контролю, моніторингу та оцінки впливу на довкілля. Впроваджуються також інструменти стратегічного та просторового планування, інтегрованого управління природними ресурсами, розвиток екологічної освіти й просвіти. Закон підкреслює важливість діджиталізації екологічного управління, створення відкритих екологічних даних, застосування інноваційних технологій у сфері охорони довкілля. Значну роль відіграє екологічна відповідальність суб'єктів господарювання, у тому числі через механізми оцінки ризиків, екологічного страхування, принцип «забруднювач платить» та функціонування ринку викидів.

Державна екологічна політика в Україні розглядається у ширшому контексті сталого розвитку, який передбачає збалансування екологічних, економічних і соціальних інтересів. Стратегія інтегрує принципи сталого розвитку, визначаючи охорону довкілля не як окрему галузеву функцію, а як наскрізний пріоритет, що має бути врахований у всіх сферах державного управління. Такий підхід відображає сучасну тенденцію переходу від реактивної моделі природоохоронної політики до превентивної та системної, де екологічні імперативи є основою довгострокового планування розвитку держави.

1.2. Управління природно-заповідним фондом як компонент державної екологічної політики

У системі державної екологічної політики управління природно-заповідним фондом посідає ключове місце, оскільки саме на заповідних територіях зосереджені найцінніші природні комплекси, що забезпечують підтримання екологічної рівноваги та збереження біологічного різноманіття. За підходом Г. Гродзинського, заповідна справа поєднує у собі як теоретико-методологічні засади, так і комплекс практичних заходів, спрямованих на збереження та відновлення природних комплексів і їх складових, а також на забезпечення раціонального використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду [4, с. 6].

Основним призначенням заповідної справи є забезпечення збереження природного перебігу ключових екологічних процесів, охорона унікальних і типових екосистем, а також захист генетичного різноманіття біосфери, яке перебуває під загрозою внаслідок інтенсивного природокористування та деградації ландшафтів [11, с. 416].

Проблематика біорізноманіття є невід'ємною складовою функціонування природно-заповідного фонду, що знаходить своє теоретичне обґрунтування у працях Н. Малишевої та В. Олещенка. Дослідники підкреслюють, що поняття «біологічне різноманіття» у сфері заповідної справи вимагає врахувати наступні моменти:

- структурування відповідного поняття на глобальному рівні;
- комплексний підхід до охорони, відтворення і раціонального використання корінних природних комплексів, екосистем, видів тварин і рослин, а також місць їх знаходження, елементів ландшафтів, з метою підтримання їх сталості, оптимальної і постійної продуктивності;
- наголос на забезпеченні особливого захисту унікальних природних ландшафтів, рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин, а також середовищ їх перебування (знаходження);

- нарешті, зв'язок збереження біорізноманіття і сталого розвитку через знаходження компромісу між економічними, екологічними і соціальними чинниками розвитку.

Враховуючи вищезазначене, під «збереженням біологічного різноманіття» слід розуміти систему правових, організаційних, економічних, фінансових, матеріально-технічних, технологічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення і раціональне використання на глобальному рівні видів тварин, рослин, мікроорганізмів, їх угруповань та екосистем. Це забезпечить підтримання їх оптимальної та постійної продуктивності при умові особливого захисту унікальних природних ландшафтів, рідкісних та таких що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин, рослин та мікроорганізмів а також середовищ їх перебування [14, с. 298].

Управління природно-заповідним фондом у системі державної екологічної політики має багаторівневий та міжвідомчий характер. Згідно зі статтею 12 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», управління територіями та об'єктами ПЗФ, які перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, здійснюється ними відповідно до вимог законодавства про ПЗФ, а загальне державне управління у цій сфері забезпечується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади. Станом на теперішній час функції формування та реалізації державної політики у сфері охорони, відтворення та використання природно-заповідного фонду виконує Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. Саме цей орган забезпечує нормативно-правове регулювання у сфері ПЗФ, координацію діяльності інших органів виконавчої влади та здійснення державного контролю [5; 29].

У правовій конструкції управління ПЗФ закладено принцип розподілу повноважень між різними державними органами та установами залежно від категорії об'єкта та форми його організаційного забезпечення. Для базових категорій ПЗФ загальнодержавного значення, зокрема природних і біосферних заповідників та національних природних парків, законодавством передбачено створення спеціальних адміністрацій, які здійснюють управління відповідними територіями на підставі

положень про ці об'єкти та проєктів організації територій. Така модель дозволяє реалізовувати державну екологічну політику безпосередньо на рівні конкретної заповідної території з урахуванням її природних, соціальних та просторових особливостей.

На практиці до таких суб'єктів управління належать, зокрема, державні лісогосподарські підприємства, у тому числі філії державного підприємства «Ліси України», які забезпечують охорону та використання заказників, пам'яток природи й заповідних урочищ, розташованих у межах лісового фонду [20].

Управління об'єктами природно-заповідного фонду місцевого значення в межах своєї компетенції здійснюють органи місцевого самоврядування. Наприклад до компетенції обласних рад належить створення та оголошення об'єктів та територій ПЗФ. Тоді більшість об'єктів ПЗФ не мають статусу окремої юридичної особи, то їх управління здійснюють підприємства й установи різних форм власності та різних організаційно-правових форм господарювання, які є користувачами відповідних ділянок земель ПЗФ. У всіх зазначених випадках відповідні підприємства, установи та організації несуть відповідальність за дотримання встановленого режиму охорони та використання природно-заповідного фонду, забезпечують виконання охоронних зобов'язань і діють у межах вимог чинного природоохоронного законодавства.

Невід'ємним елементом управління природно-заповідним фондом є організація його охорони. Відповідно до статті 60 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» охорона природних і біосферних заповідників, національних природних парків та інших об'єктів загальнодержавного значення здійснюється службами охорони, які входять до складу служби державної охорони природно-заповідного фонду України. Для інших територій та об'єктів ПЗФ охорона покладається на підприємства, установи та організації, у віданні яких вони перебувають [29; 31].

Законодавча площина підтверджує важливість цих принципів: згідно з чинними нормативно-правовими актами, біорізноманіття визнається національним багатством України, а його збереження та невиснажливе використання визначаються пріоритетами державної політики у сферах природокористування, екологічної

безпеки та охорони довкілля. Такий підхід узгоджується з концепцією екологічно збалансованого соціально-економічного розвитку, у межах якої природно-заповідний фонд виконує роль ключового інструмента державної екологічної політики, спрямованого на збереження природної спадщини, підтримання екологічної стійкості та реалізацію міжнародних природоохоронних зобов'язань України [33].

Завданням законодавства України про природно-заповідний фонд є регулювання суспільних відносин щодо організації, охорони та раціонального використання територій і об'єктів ПЗФ, а також забезпечення відтворення їх природних комплексів та управління у цій сфері. Основною нормативно-правовою базою виступає Закон України «Про природно-заповідний фонд України», норми якого визначають структуру, правовий статус, режим охорони та функціональне призначення всіх категорій ПЗФ. Загальні принципи управління природно-заповідного фонду визначені безпосередньо цим законом і насамперед базуються на категорії об'єкта ПЗФ. Для кожної з категорій визначено особливості їх функціонування та основні обмеження господарської діяльності [29].

Згідно зі ст. 3 цього Закону, сучасна класифікація природно-заповідного фонду включає 11 категорій природно-заповідного фонду, відмінних за якісними характеристиками. До природно-заповідного фонду України належать:

I. Природні території та об'єкти: 1. природні заповідники; 2. біосферні заповідники; 3. національні природні парки; 4. регіональні ландшафтні парки; 5. заказники; 6. пам'ятки природи; 7. заповідні урочища;

II. Штучно створені об'єкти: 1. ботанічні сади; 2. дендрологічні парки; 3. зоологічні парки; 4. пам'ятки природи; 5. парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Окрім класифікації територій та об'єктів природно-заповідного фонду за походженням, у правовій доктрині та законодавстві застосовується їх поділ за значенням. Залежно від рівня екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, рекреаційної та іншої цінності, об'єкти ПЗФ відносять до категорій загальнодержавного або місцевого значення. Водночас окремі категорії природно-заповідного фонду можуть мати як загальнодержавний, так і місцевий статус, зокрема

це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних і зоологічних парків, а також парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Регіональні ландшафтні парки та заповідні урочища належать виключно до об'єктів ПЗФ місцевого значення. Натомість природні та біосферні заповідники, а також національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні. Особливе місце серед них займають біосферні заповідники, які мають міжнародний статус, оскільки їх створення і функціонування здійснюється відповідно не лише до національного законодавства, а й до міжнародних процедур, а самі такі території є складовими глобальної мережі біосферних резерватів, що формується в межах програми UNESCO «The Man and the Biosphere». Такі категорії як національні природні парки, природні заповідники, біосферні заповідники можуть мати лише таку організаційно-правову форму управління як державні установи. Статус державних установ мають також ряд ботанічних садів, дендрологічних парків, та зоологічних парків. Серед них можна згадати Національний дендрологічний парк «Софіївка», Національний ботанічний сад ім. Гришка. Інші об'єкти як загального так і місцевого значення організаційно-правової форми управління можуть бути державним, комунальними або приватними установами [4, с. 30; 16; 17; 57].

Відповідно до статті 15 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», природні заповідники належать до природоохоронних і науково-дослідних установ загальнодержавного значення. Вони створюються з метою збереження у природному стані типових або унікальних для певної ландшафтної зони природних комплексів у сукупності всіх їх компонентів, проведення наукових досліджень природних процесів і явищ, а також розроблення науково обґрунтованих підходів до охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки [29].

До ключових завдань природних заповідників належать охорона та збереження природних комплексів і окремих об'єктів у межах їх територій, проведення систематичних наукових досліджень і екологічного моніторингу, підготовка на їх основі науково обґрунтованих природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, а також сприяння підготовці фахівців і наукових кадрів у сфері

охорони довкілля та заповідної справи. Управління заповідниками базується на суттєвих обмеженнях господарської діяльності, навіть екскурсійне навантаження в природному заповіднику обмежується, і рекреаційна діяльність зведена до мінімуму.

На сьогодні в Україні існує 19 природних заповідників. Загалом, площа території природних заповідників України становить 206,6 тис. га [38; 39].

Біосферні заповідники функціонують як природоохоронні та науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження у природному стані найбільш репрезентативних природних комплексів біосфери. Їх діяльність охоплює здійснення фонових екологічних моніторингу, комплексне вивчення стану навколишнього природного середовища та аналіз змін, спричинених антропогенним впливом. Біосферні заповідники мають систему управління, яка базується на суворому обмеженні господарської діяльності у власній заповідній зоні та обмеженнях господарської діяльності в межах буферної та заповідної зони (ст. 17) [29].

На сьогодні в Україні існує 5 біосферних заповідників. Загалом, площа території біосферних заповідників України становить 479,1 тис. га [38; 39].

Національні природні парки належать до природоохоронних установ загальнодержавного значення, діяльність яких поєднує рекреаційні, культурно-освітні та науково-дослідні функції. Їх створення спрямоване на забезпечення збереження і відновлення природних комплексів та об'єктів, а також на їх раціональне використання з урахуванням особливої природоохоронної, оздоровчої, історико-культурної, наукової, освітньої та естетичної цінності. Особливість управління національних природних парків полягає у поєднанні природоохоронної та рекреаційної діяльності відповідної природоохоронної установи. Основою обмежень господарської діяльності є науково обґрунтоване зонування території національних природних парків [29].

Відповідно до законодавства, національні природні парки виконують комплекс взаємопов'язаних завдань, серед яких пріоритетне місце займає охорона цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів. Водночас їх діяльність передбачає формування умов для організованого туризму, відпочинку та інших форм

рекреаційного використання природних територій за обов'язкового дотримання встановленого режиму охорони. Важливим напрямом функціонування національних природних парків є здійснення наукових досліджень природних комплексів, зокрема в умовах рекреаційного навантаження, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Окрему роль відіграє екологічна освітньо-виховна діяльність, спрямована на формування екологічної свідомості населення [29].

На сьогодні в Україні існує 53 національних природних парки. Загалом, площа території національних парків України становить майже 1,4 млн га [38; 39].

Регіональні ландшафтні парки функціонують як природоохоронні та рекреаційні установи місцевого або регіонального рівня, основною метою яких є збереження у природному стані типових чи унікальних природних комплексів і об'єктів, а також створення сприятливих умов для організованого відпочинку населення. Такі парки можуть утворюватися як із вилученням, так і без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Система природоохоронної діяльності аналогічна до тієї яка розроблена для національних природних парків, яка також базується на зонуванні території [29].

Згідно зі статтею 23 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», діяльність регіональних ландшафтних парків спрямовується насамперед на збереження цінних природних і історико-культурних комплексів та об'єктів. Водночас вони покликані забезпечувати умови для розвитку туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності у природних умовах із дотриманням встановленого режиму охорони заповідних територій. Окремим напрямом діяльності таких парків є сприяння здійсненню екологічної освітньо-виховної роботи серед населення [29].

На сьогодні в Україні існує 85 регіональних ландшафтних парків. Загалом, площа території регіональних ландшафтних парків України становить майже 823,0 тис. га [38; 39].

Заказники належать до найбільш поширених категорій територій природно-заповідного фонду України та відіграють важливу роль у формуванні його цілісної мережі. Їх створення передбачає надання охоронного статусу природним територіям або акваторіям з метою збереження та відновлення природних комплексів чи окремих їх складових. Функціональне призначення заказників полягає у забезпеченні охорони природних ресурсів, підтриманні стабільності екосистем і збереженні екологічної рівноваги. При цьому оголошення заказників здійснюється без припинення прав власності чи користування земельними, водними та іншими природними об'єктами відповідно до вимог статті 25 Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Особливість управління такими об'єктами полягає у встановленні комплексу обмежень господарської діяльності які залежать від напрямку заказника, наприклад у зоологічному заказнику мають бути заборонені полювання, відвідування об'єкту в період розмноження тварин і т.д., але може бути дозволено збирання лікарських рослин. Або в геологічному заказнику має бути суворо заборонено добування корисних копалин, але може не обмежуватись полювання [29].

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі станом на теперішній час 3398 заказників, із яких 328 мають загальнодержавне значення, площа яких становить 486,0 тис. га, а місцевого значення – 3070 заказників, площа яких становить 948 тис. га [38; 39].

Пам'ятки природи становлять собою окремі унікальні природні утворення, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, пізнавальну та культурну цінність. Їх запровадження спрямоване на збереження таких об'єктів у максимально природному стані. Надання статусу пам'ятки природи не передбачає вилучення відповідних земельних ділянок, водних чи інших природних об'єктів у їхніх власників або користувачів (ст. 27). Режим охорони полягає аналогічно заказнику [29].

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі станом на теперішній час 3580 пам'яток природи, із яких 136 мають загальнодержавне значення, площа яких становить 6,3 тис. га, а місцевого значення – 3444 заказників, площа яких становить майже 29,3 тис. га [38; 39].

До заповідних урочищ відносять лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафтні комплекси, що мають істотне наукове, природоохоронне та естетичне значення і підлягають збереженню в їх природному стані. Оголошення заповідних урочищ не передбачає вилучення земельних ділянок, водних або інших природних об'єктів у власників чи користувачів (ст. 29). Певні види діяльності обмежуються [29].

На сьогодні в Україні існує 802 заповідних урочищ. Загалом, площа території заповідних урочищ України становить майже 65,6 тис. га [38;39].

Ботанічні сади засновуються з метою охорони та наукового вивчення різноманіття рослинного світу, а також для акліматизації й розмноження рідкісних і типових видів в умовах, спеціально створених для їх збереження. Їх діяльність реалізується через формування та підтримання ботанічних колекцій, здійснення наукових досліджень, освітньої й навчальної роботи, а також раціональне використання рослинних ресурсів. Ботанічні сади загальнодержавного значення функціонують як науково-дослідні природоохоронні установи, тоді як ботанічним садам місцевого значення відповідно до встановленої процедури може надаватися статус науково-дослідних установ (ст. 31) [29].

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі станом на теперішній час 28 ботанічних садів, із яких 18 мають загальнодержавне значення, площа яких становить 1,9 тис. га, а місцевого значення – 10, площа яких становить майже 127 га [38; 39].

Дендрологічні парки утворюються з метою охорони та наукового дослідження різноманіття деревних і чагарникових порід та створених на їх основі композицій у спеціально організованих умовах, а також для забезпечення їх раціонального використання у науковій, культурно-освітній, рекреаційній та інших сферах. Мають такий же статус як і ботанічні сади (ст. 33) [29].

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі станом на теперішній час 62 дендрологічних парки, із яких 20 мають загальнодержавне значення, площа яких становить 1,5 тис. га, а місцевого значення – 42, площа яких становить майже 319 га [38;39].

Зоологічні парки створюються як спеціалізовані установи, діяльність яких спрямована на здійснення екологічної освітньо-виховної роботи, формування експозицій рідкісних, екзотичних і аборигенних видів тварин, збереження їх генофонду, дослідження дикої фауни, а також розроблення науково обґрунтованих підходів до розведення тварин в умовах неволі (ст. 35) [29].

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі станом на теперішній час 13 зоологічних парки, із яких 7 мають загальнодержавне значення, площа яких становить 111 га, а місцевого значення – 6, площа яких становить майже 342 га [38; 39].

Ботанічні сади, дендрологічні парки і зоологічні парки, як правило функціонують у статусі державних чи комунальних установ. природоохоронною метою управління цими об'єктами є збереження генофонду представленої у них флори та фауни.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва визначаються як особливо цінні об'єкти ландшафтної архітектури, що мають історичну, естетичну та культурну значущість. Їх створення спрямоване на забезпечення охорони таких територій і використання їх потенціалу в освітніх, наукових, природоохоронних, виховних та оздоровчих цілях відповідно до законодавства (ст. 37). Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути як окремими установами різних форм власності, так і функціонувати у статусі об'єктів, які знаходяться в управлінні інших юридичних осіб. Управління парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва також базується на принципах зонування їх території, залежно від стану збереженості, рекреаційного навантаження тощо [29].

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі станом на теперішній час 588 парків пам'яток садово-паркового мистецтва, із яких 90 мають загальнодержавне значення, площа яких становить 5,7 тис. га, а місцевого значення – 498, площа яких становить майже 7,6 тис. га [38; 39].

Сучасна система формування і функціонування категорій ПЗФ України базується на міжнародних підходах до управління природоохоронними територіями які будуть описані у наступному розділі.

1.3. Порівняльний аналіз реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом

Зарубіжний досвід реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом ґрунтується на уніфікованих міжнародних підходах до визначення, класифікації та управління природоохоронними територіями. Міжнародна спілка охорони природи (надалі — МСОП/ IUCN) трактує природоохоронну (природно-заповідну) територію (protected area) як визначену ділянку суходолу та/або морського простору, призначену для збереження біологічного різноманіття, природних ресурсів і пов'язаних із ними культурних цінностей, для якої встановлено спеціальний режим охорони, що забезпечується правовими та іншими ефективними механізмами. Відповідно до цього підходу МСОП виділяє шість основних категорій природоохоронних територій [1; 47].

Категорія Ia (Strict Nature Reserve) охоплює території з найсуворішим режимом охорони, основним призначенням яких є збереження біорізноманіття та, за потреби, геоморфологічних особливостей. Будь-яка діяльність людини на таких територіях жорстко обмежується або контролюється з метою недопущення негативного впливу на природні цінності.

Категорія Ib (Wilderness Area) включає, як правило, значні за площею території, що зберегли природний або майже незмінений стан і не мають постійного людського населення. Управління такими територіями спрямоване на підтримання їхнього природного характеру та мінімізацію втручання людини.

Категорія II (National Park) об'єднує великі природні або наближені до природних території, створені для збереження масштабних екологічних процесів, а також видів і екосистем, характерних для певного регіону. Водночас ці території виконують важливі функції у сфері екологічної освіти, наукових досліджень, рекреації, а також культурного й духовного розвитку суспільства.

Категорія III (Natural Monument or Feature) спрямована на охорону окремих унікальних природних об'єктів або елементів ландшафту, зокрема геологічних утворень, печер, гірських форм, підводних об'єктів, а також окремих біологічних

об'єктів, таких як вікові дерева чи історичні парки. Зазвичай такі території мають відносно невелику площу.

Категорія IV (Habitat/Species Management Area) передбачає охорону конкретних видів або середовищ їх існування шляхом активного управління територією. Для таких зон характерне впровадження спеціальних природоохоронних заходів, спрямованих на підтримання або відновлення відповідних екосистем чи популяцій.

Категорія V (Protected Landscape/Seascape) охоплює території, природна та ландшафтна цінність яких сформувалася внаслідок тривалої взаємодії людини й природи. Збереження цілісності цієї взаємодії є ключовою умовою підтримання екологічних, культурних і естетичних характеристик таких територій.

Категорія VI (Protected Area with Sustainable Use of Natural Resources) об'єднує охоронювані території, де поєднується збереження природних екосистем із традиційним та сталим використанням природних ресурсів. Як правило, це великі за площею території, на яких основна частина перебуває у природному стані, а господарська діяльність має обмежений і екологічно сумісний характер [1].

Загальноприйняті підходи до управління природно-заповідним територіями узагальнив відомий дослідник заповідної справи та охорони біорізноманіття Річард Прімарк. У своїй праці *A Primer of Conservation biology* він підкреслює, що ефективна реалізація природоохоронної політики ґрунтується не лише на формальному наданні територіям заповідного статусу, а передусім на цілісному просторовому плануванні, формуванні мережі взаємопов'язаних охоронюваних територій та забезпеченні екологічної цілісності ландшафтів. Особливого значення набуває створення екологічних коридорів, які дозволяють поєднувати ізольовані осередки біорізноманіття та забезпечувати умови для міграції видів, зокрема тих, що потребують значних площ існування і не пристосовані до постійної присутності людини [53].

Р. Прімарк звертає увагу на поширену проблему світової природоохоронної практики — так звані «паперові парки», які створюються на підставі нормативних актів, але фактично залишаються без належного управління, фінансування та

системного моніторингу. За таких умов заповідні території поступово втрачають природну цінність унаслідок деградації середовищ існування, неконтрольованого природокористування та антропогенного тиску. У зв'язку з цим науковець наголошує на необхідності розроблення й реалізації планів управління, орієнтованих на досягнення конкретних природоохоронних цілей та регулярну оцінку їх виконання. Важливим положенням підходу, узагальненого Р. Прімарком, є визнання того, що принцип невтручання не завжди забезпечує збереження біорізноманіття, оскільки сучасні екосистеми в більшості випадків уже істотно змінені діяльністю людини. Тому управління заповідними територіями часто потребує активних, але науково обґрунтованих заходів, спрямованих на підтримання екологічних процесів, зокрема регулювання чисельності окремих видів, збереження структурних елементів середовища існування та відтворення природних режимів порушень, таких як пожежі чи випас. Водночас підкреслюється, що непродумані управлінські рішення можуть мати негативні наслідки, що зумовлює потребу в адаптивному управлінні [53, с. 226].

Окрему увагу Р. Прімарк приділяє значенню довгострокового екологічного моніторингу як основи для оцінювання ефективності управлінських рішень та своєчасного виявлення відкладених наслідків антропогенного впливу. Саме поєднання моніторингу, оцінювання результатів та коригування управлінських стратегій розглядається як ключова умова сталого функціонування природоохоронних територій [53, с. 228].

Важливим компонентом зарубіжного досвіду управління заповідними територіями, узагальненого у працях Р. Прімарка, є врахування соціального виміру охорони природи. Науковець наголошує, що ефективність природоохоронної політики значною мірою залежить від рівня залучення місцевого населення до процесів планування та управління, а також від справедливого розподілу вигод і обмежень, пов'язаних із заповідним режимом. У цьому контексті важливу роль відіграють механізми зонування територій, які дозволяють узгоджувати природоохоронні завдання з потребами місцевих громад та забезпечувати довгострокову підтримку заповідних територій [53, с. 232].

Зарубіжний досвід управління природно-заповідними територіями демонструє широкий спектр інституційних моделей, механізмів планування та практик, спрямованих на ефективне збереження біорізноманіття й забезпечення сталого використання природних ресурсів. У різних країнах сформувалися підходи, що поєднують науково обґрунтоване управління, прозорі процедури оцінювання результативності, активну участь місцевих громад, сталі фінансові механізми та інтеграцію природоохоронних цілей в економічну й соціальну політику. Дослідження таких підходів має значення для формування цілісного уявлення про сучасні моделі управління природно-заповідними територіями та можливі напрями їх подальшого розвитку.

У цьому контексті особливе значення має європейський підхід до збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, сформований у межах Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Одним із ключових інструментів реалізації цієї стратегії стала концепція Європейської екологічної мережі, яка на національному рівні впроваджується у багатьох країнах через інтегровані системи охоронюваних територій та екологічних коридорів. Ідея екомережі знайшла практичне втілення у двох базових програмах: мережі Natura 2000, орієнтованій на охорону найбільш цінних природних середовищ і видів, та мережі ECONET, спрямованій на збереження ключових екостабілізуючих екосистем і забезпечення їхньої територіальної цілісності [52].

Natura 2000 є європейською системою охорони довкілля, що інтегрує три типи спеціально захищених територій, сформованих відповідно до вимог законодавства Європейського Союзу: зони охорони диких птахів, спеціальні природоохоронні території для збереження природних середовищ існування, а також ділянки, що мають особливе значення для Європейської спільноти. При цьому такі території можуть повністю або частково накладатися на об'єкти, які вже перебувають під охороною в межах національних систем природоохоронного законодавства та функціонують у режимі внутрішнього екологічного захисту [1; 48].

Разом із просторовими підходами в міжнародній практиці значну увагу приділено питанням управлінської логіки та процесів природоохоронної діяльності.

У сучасній світовій практиці одним із найбільш системних і науково обґрунтованих підходів до управління природоохоронними територіями визнаний підхід, розроблений Conservation Measures Partnership/Партнерством з питань природоохоронних заходів (CMP) — це об'єднання неурядових організацій, державних інституцій та донорських структур, які працюють у сфері охорони природи та співпрацюють задля підвищення загальної ефективності природоохоронної діяльності. До його складу входять провідні природоохоронні інституції, такі як The Nature Conservancy, Wildlife Conservation Society, World Wildlife Fund, Conservation International та інші, що забезпечує глобальний характер стандартизованої системи управління [51].

Діяльність CMP базується на принципах доказовості, вимірюваності результатів та адаптивності, що дозволяє систематизувати природоохоронну роботу в різних країнах і підвищувати її ефективність. Стандарт CMP пропонує чітку логіку управління: від аналізу природоохоронного стану до постановки вимірюваних результатів, моніторингу, оцінювання та коригування дій. Основними його складовими є:

1. об'єктивна діагностика стану природних комплексів, визначення загроз та факторів їхнього виникнення;
2. формулювання очікуваних результатів у термінах змін стану екосистем, а не у вигляді переліку діяльності;
3. безперервний моніторинг і оцінювання ефективності заходів;
4. адаптивне управління, що передбачає зміну стратегій у відповідь на нові дані;
5. відкрите поширення інформації та результатів, що сприяє колективному навчанню й уникненню помилок у природоохоронній практиці.

З огляду на універсальний характер підходу CMP та його придатність для опису й зіставлення різних управлінських моделей, доцільним є звернення до окремих зарубіжних прикладів функціонування природоохоронних територій, що репрезентують різні інституційні та організаційні підходи.

Olympic National Park у штаті Вашингтон є одним із відомих прикладів інтегрованого, екосистемно орієнтованого управління природоохоронними територіями у США. Його модель формується в межах філософії Національної паркової служби (National Park Service, NPS), яка передбачає поєднання завдань зі збереження природних екосистем у максимально природному стані та забезпечення суспільного доступу до них за умов дотримання встановлених природоохоронних обмежень. Досягнення такого співвідношення між охороною та рекреаційним використанням ґрунтується на застосуванні інструментів довгострокового планування, функціонального зонування території та систематичного спостереження за станом природних комплексів [50].

Управління парком спирається на використання наукових даних, що формуються в межах програм моніторингу гірських, лісових, прибережних і морських екосистем. У межах таких програм здійснюється спостереження за кліматичними змінами, станом популяцій видів, динамікою лісових масивів, ерозійними процесами та функціонуванням гідрологічних систем. Наявність постійного моніторингу створює інформаційну основу для коригування управлінських підходів у разі зміни природних умов або виявлення нових факторів впливу.

Однією з концептуальних засад організації управління Olympic National Park є застосування ecosystem-based management, що передбачає врахування взаємозв'язків між природними процесами у гірських, лісових, річкових та прибережних екосистемах. У межах цього підходу управлінські рішення орієнтуються на збереження цілісності природних систем, обмеження антропогенного впливу та підтримання природної динаміки екологічних процесів.

В організаційній структурі управління парком передбачені механізми взаємодії з корінними народами, зокрема з кланом Квілліут (Quileute Tribe), що дозволяє враховувати культурні та традиційні аспекти природокористування. Така взаємодія охоплює питання користування природними ресурсами, управління прибережними територіями та збереження видів, що мають культурне значення для місцевих спільнот.

У системі управління Olympic National Park також застосовуються підходи до регулювання рекреаційного використання території, зокрема через механізми дозвільної системи, просторові обмеження доступу до окремих ділянок, контроль за дотриманням встановлених правил і реалізацію програм екологічної освіти для відвідувачів. Такі інструменти є складовою загальної моделі управління, спрямованої на узгодження рекреаційної діяльності з природоохоронними цілями.

Таким чином, модель управління Olympic National Park може бути охарактеризована як система, що поєднує екосистемний підхід, використання наукової інформації, багаторівневу взаємодію із заінтересованими сторонами та інструменти регулювання рекреаційного навантаження, що робить її показовою з точки зору вивчення сучасних підходів до організації управління природоохоронними територіями у міжнародній практиці.

Національний парк Northumberland у Великій Британії є прикладом застосування підходу community-based management, за якого управління природоохоронною територією організовується на основі постійної взаємодії між адміністрацією парку, місцевими громадами, землевласниками, фермерськими об'єднаннями та волонтерськими організаціями. У межах цієї моделі ключова увага приділяється процесам колективного прийняття управлінських рішень та врахуванню інтересів широкого кола зацікавлених сторін, що визначає специфіку організації управління природоохоронною територією [49].

Управління парком здійснюється через партнерську раду (National Park Authority), до складу якої входять представники місцевих громад, органів місцевого самоврядування, регіональних природоохоронних структур та землевласників. Така організаційна форма дозволяє поєднувати природоохоронні завдання з соціально-економічними особливостями території, а також враховувати різні форми землекористування, оскільки значна частина земель парку перебуває у приватній власності або використовується для сільськогосподарських потреб. У цьому контексті одним із важливих елементів управління є спільне планування використання земель і природоохоронних заходів.

Характерною рисою управлінської моделі Northumberland National Park є впровадження підходів co-management, за яких окремі природоохоронні заходи, зокрема відновлення торфовищ, охорона рідкісних видів або регулювання випасу, реалізуються у співпраці з фермерами, волонтерськими групами та місцевими екологічними ініціативами. Поряд із цим у діяльності парку значне місце займають освітні та інформаційні програми, спрямовані на формування екологічної обізнаності населення та підтримання тривалого залучення громади до природоохоронних процесів.

Таким чином, модель управління Northumberland National Park може бути охарактеризована як децентралізована система, у якій збереження природних комплексів поєднується з участю місцевих спільнот, землекористувачів і громадських організацій. Такий підхід відображає одну з поширених у європейській практиці моделей організації управління природоохоронними територіями, що ґрунтується на партнерстві, спільній відповідальності та узгодженні природоохоронних і соціально-економічних інтересів.

Некомерційна організація African Parks є прикладом застосування змішаної моделі управління природоохоронними територіями, що реалізується у партнерстві з урядами окремих африканських держав. У межах цієї моделі поєднуються державні повноваження щодо збереження природоохоронних об'єктів і операційне управління, яке здійснюється недержавною організацією на підставі довгострокових угод, що визначає специфіку організації управління такими територіями [41].

Модель African Parks передбачає делегування організації комплексу управлінських функцій, зокрема охорони територій, регулювання використання природних ресурсів, здійснення моніторингу видів, розвитку інфраструктури та взаємодії з місцевими громадами, при збереженні за державою стратегічних функцій контролю та прав власності на природоохоронні території. Такий розподіл повноважень формує інституційну основу діяльності African Parks.

Управлінська логіка African Parks орієнтується на результатно-структурований підхід, що включає системне планування заходів, ідентифікацію ризиків, застосування елементів адаптивного менеджменту та організацію фінансового

забезпечення діяльності через поєднання різних джерел надходжень. Фінансова модель організації базується на диверсифікації ресурсів, включаючи донорське фінансування, партнерські програми та доходи від рекреаційної діяльності.

Важливою складовою організаційної моделі African Parks є взаємодія з місцевими громадами, яка розглядається як елемент системи управління природоохоронними територіями. Така взаємодія охоплює реалізацію соціальних та інфраструктурних ініціатив, підтримку місцевих форм зайнятості та залучення громад до процесів природокористування в межах встановлених режимів охорони. Подібний підхід відповідає концепції залучення заінтересованих сторін до управління природоохоронними об'єктами.

Організаційна діяльність African Parks характеризується наявністю механізмів внутрішнього контролю та підзвітності, зокрема через регулярне звітування, застосування фінансових процедур контролю та використання незалежних інструментів оцінювання діяльності. Ці елементи формують управлінську структуру, орієнтовану на прозорість та відповідність міжнародним стандартам діяльності некомерційних організацій.

Таким чином, модель African Parks може бути охарактеризована як інституційно відмінний підхід до організації управління природоохоронними територіями, що ґрунтується на партнерстві держави й недержавного сектору, професіоналізації управлінських функцій та комплексному підході до охорони природи й соціальної взаємодії.

Висновки до розділу 1

У результаті проведеного теоретико-методологічного аналізу встановлено, що державна екологічна політика є комплексною системою публічного управління, яка поєднує нормативно-правові, інституційні, економічні, фінансові та інформаційно-моніторингові інструменти й спрямована на забезпечення екологічної безпеки, збереження біорізноманіття та досягнення цілей сталого розвитку. Визначено, що природно-заповідний фонд виступає ключовим інструментом реалізації екологічної політики, оскільки забезпечує охорону найбільш цінних природних комплексів,

підтримання екологічної рівноваги та виконання міжнародних природоохоронних зобов'язань України. Сучасна модель управління ПЗФ має багаторівневий характер і базується на розподілі повноважень між органами публічної влади та суб'єктами, у віданні яких перебувають території й об'єкти ПЗФ, що зумовлює потребу в ефективній координації, чітких режимах охорони та належному ресурсному забезпеченні. Узагальнення міжнародного досвіду засвідчило, що результативність природоохоронної діяльності визначається не стільки формальним наданням охоронюваного статусу, скільки наявністю дієвих планів управління, системного моніторингу й оцінювання, застосуванням адаптивних підходів, просторового планування (зокрема екомереж і коридорів), а також залученням місцевих громад і заінтересованих сторін. Отримані висновки формують методологічну основу для подальшого аналізу реального стану реалізації механізмів державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України та обґрунтування напрямів їх удосконалення.

РОЗДІЛ 2. ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ

2.1. Нормативно-правові та інституційні інструменти реалізації державної екологічної політики України у сфері управління природно-заповідним фондом

Нормативно-правовий та інституційний механізми є базовими складовими реалізації державної екологічної політики, оскільки саме через систему законодавства, державних органів та процедур забезпечується упорядкування відносин у сфері охорони довкілля, збереження біорізноманіття та раціонального використання природних ресурсів. Сучасний розвиток цих механізмів в Україні значною мірою формувався під впливом міжнародно-правових актів та внутрішніх державних реформ.

Термін «збереження біологічного різноманіття» вперше з'явився в міжнародно-правовому лексиконі завдяки Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що відбулась в Ріо-де-Жанейро у 1992 році. Саме на цій конференції було укладено один із ключових міжнародних договорів у сфері охорони природи — Конвенцію про біологічне різноманіття. Конвенція була відкрита для підписання широким колом держав — загалом її підписали 153 країни світу разом із Європейським Економічним Співтовариством. До цього процесу долучилася й Україна: 11 червня 1992 року вона приєдналася до числа підписантів, а 29 листопада 1994 року завершила процедуру ратифікації документа [14, с. 293-294; 42].

Метою зазначеної Конвенції є забезпечення збереження біологічного різноманіття, сприяння сталому використанню його складових, а також справедливий і рівноправний розподіл вигод, що виникають у результаті використання генетичних ресурсів. Реалізація цих цілей передбачає надання належного доступу до генетичних ресурсів, передачу відповідних технологій з урахуванням прав на такі ресурси й технології, а також забезпечення адекватного фінансового механізму для підтримки зазначених процесів [9].

Станом на теперішній час Україна є стороною понад значної кількості багатосторонніх міжнародно-правових актів у сфері охорони навколишнього природного середовища. Серед найбільш важливих багатосторонніх угод в сфері збереження біорізноманіття слід виділити такі:

1. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як місця проживання водоплавних птахів (Рамсар, 1971) [56];
2. Конвенція про охорону всесвітньої культурної спадщини (Париж, 1972) [58];
3. Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення CITES (Вашингтон, 1973) [43];
4. Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979) [45];
5. Конвенція про охорону дикої фауни і флори та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979) [44];
6. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Софія, 1995) [52];
7. Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарест, 1992) [55];

Прийняття Конвенції про біологічне різноманіття, так само як і низки інших міжнародно-правових актів, стало потужним чинником модернізації та подальшого розвитку національних екологічних законодавчих систем, у тому числі й української, спрямовуючи їх на формування сучасної правової бази у сфері збереження навколишнього природного середовища.

Основним системоутворюючим законом у сфері екологічного законодавства України є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.). Зазначений закон став першим комплексним і концептуальним вирішенням проблеми законодавчого регулювання питань правової охорони довкілля. У цьому законі окреслено правові засади регулювання відносин у сфері охорони, раціонального використання та відтворення природних ресурсів, визначено механізми забезпечення екологічної безпеки, запобігання та усунення негативних наслідків господарської й іншої діяльності для довкілля, а також встановлено вимоги щодо реагування на виклики, пов'язані зі зміною клімату, збереженням природних

ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів, природних комплексів та унікальних територій, у тому числі тих, що мають історико-культурне значення [27].

Важливим елементом у формуванні організаційно-правових засад збереження біорізноманіття стало прийняття у 1992 р. Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Законодавство України у сфері природно-заповідного фонду визначає правові засади організації, охорони та використання територій і об'єктів ПЗФ, спрямоване на забезпечення їх належного функціонування, збереження та відтворення природних комплексів [29].

Нормативно-правовий механізм реалізації екологічної політики охоплює також спеціальне законодавство, спрямоване на охорону окремих компонентів біорізноманіття. Значний вплив справили закони «Про тваринний світ» (1993), «Про рослинний світ» (1999), «Про охорону атмосферного повітря» (1992), «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про екологічну мережу» (2004), Земельний (1992), «Про надра» (1994), Лісовий (1994), Водний (1995) кодекси України. Комплексність цих актів забезпечила правову основу для охорони видів, середовищ їх існування, земель природно-заповідного фонду, водних і лісових ресурсів [34; 30; 25; 26; 19; 7; 8; 13; 2].

Окрім законів як актів найвищої юридичної сили, Верховна Рада України ухвалює й постанови, за допомогою яких здебільшого затверджуються загальнодержавні та регіональні природоохоронні програми, підбиваються підсумки реалізації екологічного законодавства та врегульовуються окремі питання у сфері охорони довкілля. У контексті заходів, спрямованих на охорону і відтворення біологічного різноманіття, рідкісних та зникаючих видів флори й фауни, значним рішенням Верховної Ради стала постанова 1992 року про затвердження Положення про Червону книгу України. Це Положення протягом наступних років визначало базу нормативного регулювання відповідної сфери, а згодом отримало статус закону з ухваленням у 2002 році Закону України «Про Червону книгу України» [36].

Актуальним елементом розвитку нормативно-правових інструментів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом є підготовка нових стратегічних документів довгострокового характеру. Зокрема,

Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства України у 2025 році було оприлюднено для громадського обговорення проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії збереження біологічного різноманіття України на період до 2035 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2026–2028 роках». Зазначений документ спрямований на формування та реалізацію політики у сфері збереження, відтворення та невиснажливого використання біорізноманіття з урахуванням Конвенції про охорону біологічного різноманіття та Куньмісько-Монреальської глобальної рамкової програми з біорізноманіття. Проєкт Стратегії визначає довгострокові пріоритети охорони та відновлення екосистем, збереження видів і природних оселищ, а також передбачає інтеграцію природоохоронних цілей у секторальні та регіональні політики, включно з просторовим плануванням, післявоєнним відновленням і розвитком територій. Операційний план заходів на 2026–2028 роки конкретизує механізми реалізації Стратегії через систему завдань, індикаторів і відповідальних виконавців, що створює інституційні та організаційні передумови для практичного впровадження стратегічних рішень у сфері управління природно-заповідним фондом. Таким чином, підготовка зазначеного документа свідчить про перехід від фрагментарного нормативного регулювання до стратегічно орієнтованої моделі державного управління збереженням біорізноманіття, в якій природно-заповідний фонд розглядається як ключовий інструмент забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку України [37].

Інституційний механізм реалізації державної екологічної політики становить систему органів державної влади та місцевого самоврядування, діяльність яких спрямована на забезпечення охорони довкілля, раціонального використання та відтворення природних ресурсів. Його формування зумовлене необхідністю координації суспільних відносин у сфері взаємодії природи й суспільства, а також узгодженням екологічних інтересів держави, територіальних громад, суб'єктів господарювання та громадян. Координація суспільних відносин у сфері охорони природи відбувається на двох рівнях – загальнодержавному та територіальному місцевому [11, с. 468].

На загальнодержавному рівні функціонують органи влади відповідальні за формування засад екологічної політики, ухвалення законів, розроблення державних програм та здійснення контролю за дотриманням екологічного законодавства. До цієї системи належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади.

Територіальний рівень інституційного забезпечення представлений органами місцевого самоврядування, місцевими державними адміністраціями, спеціалізованими природоохоронними органами та громадськими об'єднаннями, які безпосередньо забезпечують реалізацію вимог законодавства з урахуванням екологічних особливостей територій.

Верховна Рада України відіграє ключову роль в інституційному механізмі охорони довкілля, оскільки саме на загальнодержавному рівні формується правова основа регулювання природоохоронних відносин. Саме через ухвалення законів, затвердження екологічних програм, розподіл бюджетних ресурсів та парламентський контроль Верховна Рада формує стратегічні пріоритети держави у сфері охорони природи, раціонального використання та відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки [10; 27].

Роль Президента України у формуванні та реалізації екологічної політики визначається його конституційним статусом глави держави, що покладає на нього обов'язок забезпечувати дотримання конституційних гарантій екологічної безпеки, прав громадян на здорове довкілля та ефективне функціонування системи охорони природи. Президент має право скасовувати рішення голів місцевих державних адміністрацій, акти Кабінету Міністрів України у разі їх невідповідності Конституції чи законам України, що мають екологічну спрямованість. З цих самих підстав Президент України може зупинити дію нормативно-правових актів Верховної Ради України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності. Крім того, Президент виступає одним із суб'єктів законодавчої ініціативи та має право вносити на розгляд Верховної Ради законопроекти, підписувати прийняті парламентом закони або повертати їх із мотивованими пропозиціями на повторний розгляд, а також видавати акти в межах своїх

повноважень, які спрямовані на регулювання суспільних відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища [10].

Інституційний механізм реалізації державної екологічної політики в Україні важливою мірою забезпечується діяльністю Кабінету Міністрів України, який відповідно до Конституції України виступає найвищим органом у системі виконавчої влади та несе відповідальність перед Президентом України і Верховною Радою України. У цьому статусі Кабінет Міністрів має власну, самостійну сферу діяльності, що охоплює, зокрема, питання охорони навколишнього природного середовища. Здійснення ним екологічних функцій органічно пов'язане з реалізацією інших напрямів державної політики в економічній та соціальній сферах, оскільки саме через інтеграцію екологічної складової в загальнодержавне управління забезпечується захист екологічних інтересів держави, гарантування екологічної безпеки населення та формування умов для сталого розвитку [10, 27].

Центральні органи виконавчої влади є важливою складовою загальної системи державного регулювання природоохоронних відносин, оскільки саме через них забезпечується формування та реалізація державної екологічної політики. Провідним спеціально уповноваженим органом у сфері природоохоронної діяльності є Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України, до основних завдань якого належить формування і реалізація державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів, збереження, відтворення і невиснажливого використання біологічного та ландшафтного різноманіття, формування й підтримання екологічної мережі, а також організація охорони і використання природно-заповідного фонду України. Реалізація повноважень Міністерства у сфері заповідної справи здійснюється, зокрема, через відповідний структурний підрозділ — Департамент природоохоронних територій та біорізноманіття. Управлінська діяльність центральних органів виконавчої влади у зазначеній сфері здійснюється на підставі Конституції України, законодавчих актів екологічного спрямування, указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України, які формують нормативне підґрунтя їхньої компетенції [5; 27].

Місцеві державні адміністрації здійснюють управління у сфері природно-заповідного фонду в межах повноважень, визначених Конституцією України, Законами України «Про місцеві державні адміністрації» та «Про природно-заповідний фонд України», а також відповідними актами Кабінету Міністрів України та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. Реалізація цих повноважень на практиці покладається на структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій, зокрема департаменти екології та природних ресурсів, які забезпечують підготовку управлінських рішень, координацію діяльності установ та об'єктів природно-заповідного фонду, організацію виконання природоохоронних програм, а також моніторинг дотримання режиму охорони територій ПЗФ на відповідному рівні адміністративно-територіального устрою [22; 29].

Територіальний, або місцевий, рівень управління відіграє важливу роль у системі охорони навколишнього природного середовища, оскільки саме цей рівень дає змогу враховувати екологічні інтереси населення відповідних регіонів при прийнятті рішень. Територіальний рівень інституційної системи охорони довкілля включає органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади — територіальні громади, сільські, селищні та міські ради, а також районні й обласні ради, що ухвалюють рішення у межах власних та делегованих повноважень, і відповідні районні та обласні державні адміністрації, які забезпечують реалізацію державної екологічної політики на місцях [27; 21].

Важливою ланкою в інституційній системі реалізації державної екологічної політики виступають також громадські організації, які активно доповнюють діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, сприяючи формуванню екологічної свідомості, здійсненню громадського контролю, адвокації екологічних прав та реалізації конкретних природоохоронних ініціатив. Серед найбільш впливових екологічних громадських організацій варто відзначити такі: «Екодія», «Українська природоохоронна група», «Екологія-Право-Людина», «Екоклуб», UAnimals, «Грінпіс-Україна», УЕА «Зелений світ».

2.2. Економічні та фінансові інструменти реалізації державної екологічної політики України у сфері управління природно-заповідним фондом

Державна екологічна політика України реалізується через систему економічних і фінансових інструментів, закріплених у законодавстві. Основу цієї системи становлять норми Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який визначає правові, економічні та соціальні засади охорони довкілля, а також положення спеціальних законів, зокрема «Про природно-заповідний фонд України», що регулюють охорону і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Основною економічних механізмів управління природно-заповідним фондом є регулювання права власності на об'єкти ПЗФ. Стаття 45 Земельного кодексу України передбачає можливість створення об'єктів ПЗФ як державного, комунального та приватного права власності. Але при цьому держава залишає за собою право на володіння найбільш цінними природоохоронними територіями. Стаття 85 Земельного кодексу України визначає виключне право державної власності на землі природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків [7].

Згідно зі статтею 47 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», реалізація природоохоронних заходів забезпечується фінансовими ресурсами з різних джерел, зокрема за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, фінансування з боку підприємств, установ і організацій, спеціальних фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків, а також інших джерел, використання яких допускається чинним законодавством [27].

Об'єкти природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, які перебувають у державній власності, фінансуються переважно за рахунок коштів Державного бюджету України. Таке фінансування охоплює витрати на утримання адміністрацій, охорону територій, проведення наукових досліджень, екологічний моніторинг, реалізацію природоохоронних заходів та екологічну освітню діяльність. Об'єкти ПЗФ місцевого значення, що перебувають у комунальній власності, утримуються за рахунок коштів місцевих бюджетів відповідних територіальних

громад або обласних бюджетів, залежно від того, який орган здійснює управління такими об'єктами.

Що стосується об'єктів ПЗФ, які перебувають у користуванні або власності суб'єктів господарювання чи приватних осіб, то витрати на їх утримання та охорону, як правило, покладаються на відповідних землекористувачів або власників. При цьому держава не зобов'язана здійснювати пряме бюджетне фінансування таких об'єктів, однак може застосовувати непрямі економічні стимули, спрямовані на заохочення суб'єктів господарювання до збереження природоохоронних територій.

Важливою особливістю економічного та фінансового механізму управління природно-заповідним фондом є те, що об'єкти ПЗФ за своєю суттю не можуть бути самодостатніми у фінансовому відношенні. Це зумовлено законодавчо встановленими обмеженнями господарської діяльності на заповідних територіях. Відповідно до статей 7 та 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», на територіях і об'єктах ПЗФ встановлюється спеціальний режим охорони, який передбачає заборону або істотне обмеження діяльності, що може негативно впливати на стан природних комплексів [29].

Унаслідок таких обмежень можливості отримання прямого прибутку з використання заповідних територій є суттєво обмеженими або взагалі відсутніми. Разом із тим природно-заповідні території відіграють надзвичайно важливу роль як джерело надання екосистемних послуг. До таких послуг належать очищення повітря і води, регулювання мікроклімату, пом'якшення наслідків зміни клімату, збереження біорізноманіття, формування сприятливих рекреаційних умов, підтримання гідрологічного режиму територій. Ці послуги мають значну суспільну цінність, однак у межах сучасних економічних механізмів не підлягають повній монетизації та не відображаються у фінансових показниках діяльності об'єктів ПЗФ.

Саме тому держава та органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечувати фінансування витрат на утримання та охорону природно-заповідних територій як суспільно значущих об'єктів. Такий підхід відповідає положенням статті 16 Конституції України, відповідно до якої забезпечення екологічної безпеки та збереження природного середовища є обов'язком держави [10].

Зокрема в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» виокремлено розділ, присвячений економічному механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища, що включає в себе такі складові елементи [27]:

- ліміти використання природних ресурсів (ст. 43);
- ліміти скидів забруднюючих речовин (ст. 44);
- розподіл екологічного податку (ст. 46);
- фонди охорони навколишнього природного середовища (ст. 47);
- стимулювання в системі охорони навколишнього природного середовища шляхом надання податкових та кредитних пільг, інших фінансових механізмів (ст. 48);
- екологічне страхування та екологічний аудит (ст. 49).

Особливе значення для утримання об'єктів ПЗФ мають податкові стимули, зокрема у сфері плати за землю. Раніше законодавством передбачалося звільнення земель природно-заповідного фонду від плати за землю, проте в сучасних умовах це питання значною мірою передано на розсуд органів місцевого самоврядування. Відповідно, місцеві ради самостійно ухвалюють рішення щодо повного або часткового звільнення об'єктів ПЗФ від земельного податку або встановлення пільгових ставок, з урахуванням категорії об'єкта, його значення та фінансових можливостей громади.

Поряд із бюджетним фінансуванням та податковими пільгами, природно-заповідний фонд може виступати чинником опосередкованого економічного розвитку територій. В Україні низка заповідних об'єктів уже стала основою для розвитку малого та середнього бізнесу, насамперед у сфері туризму та рекреації. Найбільш показовим у цьому контексті є приклад природно-заповідних об'єктів Карпатського регіону, де навколо національних природних парків сформувалася розгалужена інфраструктура зеленого туризму, мініготелів, садиб, закладів харчування, транспортних та екскурсійних послуг.

Подібна економічна діяльність здійснюється, як правило, за межами заповідних територій, не порушуючи режиму їх охорони, але водночас забезпечує зайнятість

місцевого населення та формує додаткові джерела доходів для громад. Такий підхід відповідає європейським принципам управління природоохоронними територіями, відповідно до яких заповідні об'єкти розглядаються як функціональна основа сталого розвитку прилеглих територій. Аналогічні моделі застосовуються в країнах Європейського Союзу, зокрема у Польщі, Франції, Бельгії та Хорватії.

Поступово подібний досвід поширюється і в інших регіонах України, зокрема в Миколаївській, Одеській та Вінницькій областях, де формуються елементи туристичної та рекреаційної інфраструктури, пов'язані з об'єктами природно-заповідного фонду. Це свідчить про те, що економічний і фінансовий механізми реалізації державної екологічної політики у сфері управління ПЗФ мають не лише витратний, а й довгостроковий соціально-економічний ефект, сприяючи сталому розвитку територій за умови збереження природної спадщини.

2.3. Особливості управління природно-заповідним фондом України в умовах воєнного стану

Запровадження воєнного стану в Україні суттєво ускладнило реалізацію державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом, оскільки значна частина заповідних територій опинилася в зоні бойових дій, тимчасової окупації або безпосередньої воєнної загрози. У таких умовах традиційні інструменти охорони довкілля виявилися недостатніми, а система управління ПЗФ — вразливою до нових типів ризиків, які не були повною мірою враховані у мирний час.

Воєнні дії призвели до деградації ґрунтів, забруднення водних ресурсів і атмосферного повітря, руйнування ландшафтів, затоплення шахт, мінування значних площ та знищення оселищ, що мають особливу природоохоронну цінність. Такі процеси мають довготривалі наслідки не лише для національного довкілля, а й для екологічної безпеки та стабільності європейського регіону в цілому.

Унаслідок збройної агресії російської федерації суттєвих руйнувань зазнали біосферні заповідники, національні природні парки, заказники та інші території і об'єкти природно-заповідного фонду України. За наявними оцінками, у зоні воєнних

дій та тимчасової окупації опинилося близько 2 тис. територій та об'єктів ПЗФ загальною площею близько 1,8 млн гектарів. Станом на теперішній час тимчасово окупованими є 10 національних природних парків України, 8 природних заповідників та 2 біосферні заповідники, зокрема національні природні парки «Меотида», «Джарилгацький», «Приазовський», «Олешківські піски», «Великий Луг», «Білобережжя Святослава», «Нижньодніпровський». На території Дворічанського національного природного парку упродовж тривалого часу тривають активні бойові дії. Окремі об'єкти природно-заповідного фонду, зокрема національні природні парки «Гетьманський», «Деснянсько-Старогутський», «Кам'янська Січ» та «Святі Гори», систематично зазнають негативного впливу внаслідок артилерійських обстрілів, застосування безпілотних літальних апаратів та диверсійно-розвідувальної діяльності. Показовим прикладом деструктивного впливу воєнних дій на стан об'єктів природно-заповідного фонду є національний природний парк «Кам'янська Січ», територія якого зазнала значних екологічних і ландшафтних порушень. З початку повномасштабного вторгнення на його території зафіксовано численні осередки пожеж, спричинених бойовими діями. Станом на листопад 2023 року площа вигорілих ділянок сягнула майже 147 гектарів, а розмір шкоди, розрахований Державною екологічною інспекцією, перевищив 4,7 млрд гривень. Окремо задокументовано втрати, пов'язані зі знищенням видів флори, занесених до Червоної книги України, що завдало додаткових збитків на сотні мільйонів гривень. Аналіз супутникових знімків підтвердив істотне скорочення площ лісових і чагарникових угруповань, що істотно ускладнює процеси природного самовідновлення екосистем [18; 40].

Окрім прямих ушкоджень, бойові дії спричинили накопичення значних обсягів побутових та військових відходів у межах заповідних територій. Масштабне засмічення природоохоронних об'єктів створює додаткове антропогенне навантаження, погіршує санітарний стан територій і підвищує ризики вторинного забруднення ґрунтів та вод. У сукупності це вимагає від органів управління ПЗФ не лише охоронних, а й відновлювальних та санітарно-реабілітаційних заходів, що в

умовах воєнного стану значно ускладнюється обмеженими ресурсами та доступом до територій.

Унікальні екосистеми парку надзвичайно вразливі до воєнних впливів, а руйнування його біотопів потребує належної реакції держави – країна-агресор повинна бути притягнута до відповідальності і понести покарання за завдану шкоду. В умовах воєнного стану адміністрація парку та державні органи змушені використовувати всі наявні правові механізми для захисту ПЗФ. Мова йде як про цивільно-правові заходи (відшкодування завданих збитків), так і про кримінально-правові заходи (притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності).

Законодавство України гарантує право на відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю, навіть в умовах війни. Конституція України в статті 50 прямо встановлює, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права. Відповідно, кожен громадянин України наділений конституційним правом вимагати компенсації за екологічні збитки. Ця норма узгоджується із статтею 66 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка зобов'язує кожного не завдавати шкоди природі та відшкодовувати завдані ним збитки. Таким чином, базовим принципом є повна компенсація екологічних втрат порушником, незалежно від обставин, за яких завдано шкоду [10].

Спеціальне екологічне законодавство деталізує механізми відшкодування. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює правові та економічні основи відповідальності за порушення природоохоронного законодавства. Згідно з ч.1 ст.69 цього Закону, шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону довкілля, підлягає компенсації в повному обсязі. Вказаний закон також окреслює коло осіб, що можуть звертатися до суду з позовами про відшкодування екологічної шкоди. Стаття 9 гарантує екологічні права громадян, зокрема право кожного громадянина подати до суду позов проти будь-яких суб'єктів (установ, організацій, інших осіб) про відшкодування шкоди, заподіяної його здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на довкілля. Отже, законодавство

дозволяє потерпілим від екологічної шкоди (як фізичним, так і юридичним особам) захищати свої права у судовому порядку та вимагати компенсації збитків [27].

Попри воєнний стан, норми цивільного та екологічного права продовжують діяти і можуть бути застосовані для відшкодування збитків, завданих природно-заповідному фонду. Законодавство не містить положень, що унеможливають звернення до суду за захистом довкілля в період воєнного стану. Важливо, що після початку повномасштабної агресії парламент України не ухвалив спеціальних правил для судового переслідування агресора в національних судах, тож використовуються існуючі до 2022 року норми. Визначено коло потенційних позивачів у справах про екологічні збитки, завдані війною: це, зокрема, громадяни України, громадські природоохоронні організації, Державна екологічна інспекція України (та її підрозділи), а також інші фізичні чи юридичні особи, яким злочином завдано шкоди (як цивільні позивачі в кримінальному процесі). Усі вони мають право звертатися до суду з позовами про стягнення екологічної шкоди, заподіяної збройною агресією РФ на території України. Таким чином, навіть в умовах війни правові інструменти цивільної відповідальності залишаються дієвими: агресор зобов'язаний повністю відшкодувати завдані довкіллю збитки.

На практиці реалізація права на відшкодування екологічної шкоди, завданої війною, стикається з низкою проблем. По-перше, агресор фактично ігнорує як українське, так і міжнародне право, що ускладнює притягнення його до відповідальності. російська федерація грубо порушує природоохоронні норми (національні й міжнародні, зокрема Рамсарську та інші конвенції), але ефективного міжнародного механізму змусити державу-агресора сплатити за екозлочини поки що немає. По-друге, фіксація збитків у зоні бойових дій є небезпечною та утрудненою. Більшість фактів нищення природи на окупованих чи обстрілюваних територіях залишаються незафіксованими через мінування, активні бойові дії тощо. Це ускладнює збір доказової бази щодо обсягу шкоди. У відповідь на це українська влада та науковці вживають заходів з документування воєнних екоцидів: фіксуються докази, проводяться експедиції та створюються спеціальні комісії. Зокрема, Міжнародна благодійна організація «Екологія–Право–Людина» (ЕПЛ)

організовувала експедиції для фіксації впливів війни на природні комплекси НПП «Кам'янська Січ» (вересень 2023 р.). Крім того, у Херсонській області для оцінки збитків створено офіційну міжвідомчу комісію з визначення шкоди, завданої довкіллю внаслідок збройної агресії. Така комісія у вересні 2023 року встановила факти нанесення шкоди територіям та об'єктам НПП «Кам'янська Січ» в результаті агресії РФ, що зафіксовано в актах перевірки. На підставі цих актів Державну екологічну інспекцію Південного округу зобов'язано провести розрахунки завданих Парку збитків від воєнних дій. Отримані розрахунки ляжуть в основу позовів про стягнення збитків з винної сторони. Таким чином, особливість управління ПЗФ під час війни полягає в тісній співпраці природоохоронних органів, науковців та правників для документування екологічної шкоди і підготовки матеріалів для майбутнього її відшкодування. Головне завдання – максимально задокументувати всі випадки знищення довкілля, аби мати неспростовні докази для національних і міжнародних судів [40].

Знищення природи під час війни розглядається не лише в цивільно-правовій площині, але й як кримінально каране діяння. В Україні факти завдання шкоди довкіллю в ході війни розслідуються правоохоронними органами за ознаками воєнних злочинів, передбачених ст. 438 Кримінального кодексу України – порушення законів та звичаїв війни. Застосування цієї статті обумовлене тим, що масове нищення природного середовища розглядається як порушення міжнародного гуманітарного права. Суспільна небезпека такого злочину полягає, зокрема, у спричиненні значної шкоди довкіллю. Відповідно до норм міжнародного права, довкілля під час збройного конфлікту є об'єктом захисту. Міжнародне гуманітарне право (Гаазькі та Женевські конвенції та протоколи до них) забороняє застосування методів і засобів ведення війни, що завдають надмірної, довготривалої і широкомасштабної шкоди природному середовищу. Зокрема, статті 35 і 55 Додаткового протоколу I (1977) прямо зобов'язують воюючі сторони піклуватися про захист довкілля і забороняють воєнні дії, наслідком яких може стати екологічна катастрофа. Отже, умисне знищення природи, не виправдане воєнною необхідністю, підпадає під категорію воєнних злочинів [54].

Україна, зіткнувшись із безпрецедентними випадками воєнних екоцидів, поступово вдосконалює правові механізми притягнення винних до відповідальності. Важливим кроком стало набуття чинності рішення про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Це дозволяє притягати до відповідальності за найтяжчі воєнні злочини проти довкілля на міжнародному рівні. Одночасно триває узгодження національного кримінального законодавства із вимогами міжнародного права, зокрема щодо визначення екологічних воєнних злочинів. Наразі українські правоохоронні органи активно фіксують воєнні злочини проти природи в межах національних розслідувань. Кількість вчинених і задокументованих злочинів дуже велика, Україна стала першою державою, яка розслідує факт екоциду в умовах збройного конфлікту. Для ефективного переслідування винних збираються докази та висувуються підозри конкретним військовослужбовцям країни-агресора.

Окрім кваліфікації за воєнними злочинами, окремі випадки умисного нищення природи під час війни розглядаються й за ст. 441 КК України – екоцид. Відповідно до цієї норми, екоцид визначається як масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також інші дії, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Ця стаття була включена до ККУ ще у 2001 році, але за весь час не було винесено жодного судового вироку за екоцид. Застосування ст. 441 стикається з серйозними проблемами правової визначеності. По-перше, диспозиція містить багато оціночних понять («масове знищення», «отруєння», «екологічна катастрофа» тощо), які не роз'яснені достатньо ні в законодавстві, ні в судовій практиці. Немає чіткого критерію, який рівень знищення вважати «масовим» або які наслідки є «катастрофічними». По-друге, буквальне тлумачення статті породжує колізії. Зокрема, закон формулює альтернативні діяння через сполучник «або». Наприклад, якщо злочинець одночасно знищив флору та фауну, і отруїв воду та повітря, то під буквальне визначення екоциду він не підпадає (адже кожна окрема дія перерахована як альтернатива). Хоча такий випадок суто теоретичний, він вказує на недоліки правової техніки норми. По-третє, санкція за екоцид – позбавлення волі на 8–15 років – не передбачає додатково механізму відшкодування збитків довкіллю.

Отже, навіть у разі засудження за цією статтею, питання компенсації доведеться вирішувати окремо в порядку цивільного судочинства [12].

Кримінально-правова кваліфікація екологічних злочинів у воєнний час ускладнюється питаннями доведення умислу і розмежування складів злочинів. Стаття 441 Кримінального кодексу України не конкретизує форму вини – злочин екоциду може бути вчинений як умисно, так і через необережність. Додатково, цей склад має особливу конструкцію: для притягнення до відповідальності не обов'язково настання власне катастрофічних наслідків, але необхідно довести загрозу настання екологічної катастрофи в результаті дій винного. Це ускладнює визначення моменту закінчення злочину (коли екоцид вважається доведеним – чи достатньо створення небезпеки, чи потрібна фактична шкода). Виникає також питання, чи може екоцид бути вчинений шляхом бездіяльності. Закон говорить про «вчинення дій», що натякає на активну поведінку, але автори дослідження слушно зауважують: масове знищення довкілля може статися і внаслідок злочинної бездіяльності (наприклад, невжиття заходів для запобігання катастрофі). Отже, при розслідуванні потрібен гнучкий підхід до встановлення причинно-наслідкових зв'язків та форми вини [12].

Особливої уваги потребує правильна кваліфікація діянь з точки зору конкуренції кримінальних норм. Одне й те саме воєнне екологічне правопорушення теоретично може підпадати під ознаки кількох статей – як спеціальної норми про екоцид, так і загальніших норм (воєнні злочини або злочини проти довкілля в мирний час). Виникає ризик подвійної відповідальності або, навпаки, неповної кваліфікації. У випадку, коли знищення довкілля відбувається в рамках воєнних дій та охоплюється складом воєнного злочину (ст. 438 КК), слід кваліфікувати його саме як воєнний злочин, а не як загальнокримінальний екологічний злочин. Застосування «звичайних» статей КК замість воєнних може призвести до ухилення винних від справедливого покарання. По-перше, за екологічні злочини загального характеру не діє принцип універсальної юрисдикції, тоді як воєнні злочини можуть переслідуватися будь-де. По-друге, для багатьох загальнокримінальних злочинів спливають строки давності, що не застосовується до воєнних злочинів. По-третє, покарання за «мирні» екологічні злочини значно м'якше, ніж за воєнні злочини чи

злочини проти людяності. І нарешті, існує ризик амністування за звичайні злочини, в той час як воєнні злочини амністією не охоплюються. Тому традиційні правила конкуренції кримінально-правових норм (наприклад, між загальною та спеціальною нормою) не повинні застосовуватися, якщо злочин повністю підпадає під статтю 438 КК України. Іншими словами, пріоритет має надаватися кваліфікації як воєнного злочину, коли для цього є підстави [12].

Зворотною стороною проблеми є коректність кваліфікації як екоциду. Поняття «екоцид» часто фігурує у медіа, проте не кожне значне екологічне лихо відповідає його критеріям. З матеріалів дослідження випливає, що на практиці в Єдиному реєстрі досудових розслідувань уже зафіксовано низку проваджень за ст. 441 («Екоцид»), зокрема повідомлено про 15 епізодів, пов'язаних із воєнними діями. Більшість цих випадків стосуються бомбардування нафтобаз, що, на думку фахівців, не є коректною кваліфікацією як екоциду. Знищення складів пального, хоча й завдає шкоди довкіллю, все ж не завжди спричиняє «масове знищення» живої природи чи загрозу екокатастрофи у масштабах, потрібних для екоциду. Надто широке застосування цього терміна може розмивати його юридичний зміст. Щоб уніфікувати підходи, дослідниками напрацьовано критерії розмежування екоциду, воєнних злочинів проти довкілля та екологічних кримінальних правопорушень мирного часу. Пропонується враховувати контекст (воєнний чи мирний), масштаб і наслідки діяння, а також наявність прямого умислу на знищення довкілля. Такий науково обґрунтований підхід покликаний запобігти подвійній відповідальності за одне діяння і, одночасно, не залишити жоден тяжкий злочин проти природи без належної правової оцінки.

Управління природно-заповідним фондом України в умовах воєнного стану вимагає поєднання зусиль екологів, юристів і правоохоронців для захисту довкілля від воєнних руйнувань. На прикладі НПП «Кам'янська Січ» видно, що цивільно-правові механізми (фіксація збитків і підготовка позовів про їх відшкодування) та кримінально-правові механізми (розслідування і належна кваліфікація екозлочинів) мають використовуватися комплексно. Агресор повинен відшкодувати завдану шкоду довкіллю, а винні посадові особи і військовослужбовці держави-агресора – понести індивідуальну кримінальну відповідальність. Такий підхід не лише

відновлює справедливість, але й служить стримувальним фактором, демонструючи невідворотність покарання за злочини проти природи навіть у воєнний час. Це є важливою складовою державної екологічної політики в умовах війни, яка спрямована на збереження національного природного надбання України для нинішнього і прийдешніх поколінь.

Висновки до розділу 2

Узагальнюючи результати аналізу, можна зазначити, що система управління природно-заповідним фондом в Україні має сформовану інституційну та організаційну основу, однак її практична ефективність значною мірою залежить від спроможності органів управління забезпечувати послідовність рішень, належну координацію та стабільність природоохоронної політики.

Економічні та фінансові механізми управління природно-заповідним фондом характеризуються тим, що заповідні території виконують суспільно значущі екологічні функції, але не можуть бути фінансово самодостатніми через обмеження господарської діяльності. Водночас вони формують важливі довгострокові вигоди у вигляді екосистемних послуг і здатні опосередковано стимулювати соціально-економічний розвиток прилеглих територій. В умовах воєнних викликів особливої ваги набуває зосередження на ефективному управлінні вже існуючими об'єктами, збереженні їх функціональності, фіксації та відшкодуванні завданих збитків, а також пошуку додаткових ресурсів підтримки, що дозволяє розглядати природно-заповідний фонд як ключовий елемент екологічної стійкості та майбутнього відновлення держави.

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ

3.1. Аналіз проблем реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України

У межах аналізу реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України доцільно розглядати динаміку становлення та змін управлінських і фінансово-економічних підходів у період Незалежності, починаючи з 1991 року. Після проголошення незалежності екологічна проблематика та відновлення довіри суспільства до державної спроможності забезпечувати безпечне довкілля стали одними з помітних пріоритетів публічного управління. Така увага була обумовлена, зокрема, суспільним запитом на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи та посилення екологічної безпеки, що відповідає конституційному підходу, за яким забезпечення екологічної безпеки, підтримання екологічної рівноваги та збереження генофонду народу визначено обов'язком держави (ст. 16 Конституції України). Водночас правові засади державної екологічної політики та заповідної справи у перші роки незалежності були інституційно закріплені через формування базового природоохоронного законодавства, зокрема ухвалення Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» як рамкового акта, що визначив економічні, організаційні та фінансові інструменти державної політики у сфері довкілля (зокрема розділ щодо економічного механізму: ст. 43–49), а також Закону України «Про природно-заповідний фонд України», який встановив класифікацію ПЗФ, засади управління та загальні вимоги до охорони і режиму використання заповідних територій. Саме в цей період, за оцінками фахівців, відбулося істотне зростання площі ПЗФ (у кілька разів, у тому числі наводиться оцінка про зростання майже утричі), що пояснюється поєднанням політичної волі, активізації наукової спільноти та наявності напрацювань щодо перспективних

заповідних територій, які раніше не реалізовувалися в повному обсязі. Важливим чинником була також соціально-економічна ситуація початку 1990-х: земельна реформа ще не набула сучасних масштабів, економічна активність у багатьох секторах знижувалася, а конкуренція за земельні ресурси у значній кількості територій була нижчою, що в управлінському вимірі спрощувало погодження рішень щодо заповідання та створення нових об'єктів [10; 27; 29].

Окремого значення у становленні політики щодо ПЗФ набуло формування інституційної системи державного управління заповідною справою. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» закріпив принципи державного управління і розподілу повноважень, передбачивши наявність спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері ПЗФ та визначивши, що управління територіями й об'єктами, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких вони перебувають (ст. 12). Поряд із цим на практиці у 1990-х роках було створено спеціалізований орган у сфері заповідної справи (Державна служба заповідної справи), що розглядалося як посилення державної керованості процесами розвитку ПЗФ. У подальшому, однак, відбулися інституційні зміни, внаслідок яких статус спеціалізованого органу було знижено, а його функції інтегровано у структурні підрозділи центрального органу виконавчої влади у сфері охорони довкілля. Таке інституційне «пониження» спричинило скорочення кадрового потенціалу та організаційної спроможності центрального рівня управління заповідною справою, що, своєю чергою, відобразилося на темпах створення нових об'єктів ПЗФ та на здатності держави забезпечувати системне планування розвитку заповідної мережі. Паралельно адміністративні реформи та реорганізації територіальних ланок органів виконавчої влади у 2000-х – 2010-х роках призвели до послаблення присутності профільних підрозділів на місцях, що ускладнило супровід процесів заповідання, взаємодію з місцевими громадами та контроль дотримання режиму охорони [29].

З початком економічного підйому на початку 2000-х років змінилася і конфігурація факторів, що впливають на реалізацію державної екологічної політики у сфері ПЗФ. Посилення промислової та аграрної активності, підвищення економічної

цінності земель, розвиток ринку землекористування та зростання інвестиційного тиску істотно ускладнили отримання погоджень на створення нових заповідних територій, особливо на ділянках із високою господарською привабливістю. На цьому фоні дедалі більшою стала роль економічних механізмів, що закріплені у Земельному кодексі України: загальне правило щодо можливості державної, комунальної та приватної власності на землі ПЗФ визначено у ст. 45, а виключне право державної власності на землі природних заповідників, біосферних заповідників і національних природних парків – у ст. 85. Таке розмежування має прямі наслідки для практичної реалізації політики: для частини категорій ПЗФ держава зберігає безальтернативний режим власності, що гарантує пріоритет природоохоронних цілей, однак для інших категорій ПЗФ (зокрема заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ тощо) можливі різні форми власності й користування, а отже, реалізація політики істотно залежить від балансу інтересів землекористувачів, місцевого самоврядування та екологічних органів [7].

Поряд з інституційними та земельно-економічними чинниками суттєвим обмеженням реалізації державної екологічної політики у сфері ПЗФ стало недофінансування державних програм і заходів. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює, що фінансування природоохоронних заходів здійснюється за рахунок коштів державного і місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інших джерел (ст. 47), а також передбачає економічний механізм через лімітування використання ресурсів (ст. 43), обмеження забруднення (ст. 44), екологічний податок (ст. 46) та стимули у вигляді пільг і фінансових інструментів (ст. 48). Однак на практиці фінансування програм розвитку ПЗФ упродовж тривалого періоду здійснювалося за залишковим принципом, що призводило до браку ресурсів на наукове обґрунтування заповідання, підготовку проєктів організації територій, інвентаризацію та встановлення меж, матеріально-технічне забезпечення служб охорони [27].

Із 2014 року, на тлі початку збройної агресії проти України та зростання безпекових ризиків, природоохоронна проблематика об'єктивно втратила позиції у

«рейтингу» суспільних очікувань і державних фінансових пріоритетів. У подальшому, в умовах повномасштабної війни та запровадження воєнного стану, що здійснюється на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану», бюджетні ресурси в значній мірі були переорієнтовані на сектор безпеки і оборони, що негативно позначилося на можливостях фінансування природоохоронної сфери. За цих умов у професійному середовищі стан заповідної справи нерідко характеризується як «льодовиковий період», коли розширення мережі ПЗФ та запуск масштабних програм розвитку фактично «заморожені», а ключовим завданням стає підвищення ефективності управління вже існуючими заповідними територіями, оптимізація використання наявних ресурсів, посилення охорони та збереження кадрового потенціалу природоохоронних установ [28].

Водночас практика реалізації державної екологічної політики у сфері ПЗФ упродовж усіх періодів незалежності демонструє зростаючу роль міжнародної підтримки як джерела компенсації внутрішнього дефіциту ресурсів. Міжнародна технічна допомога та грантове фінансування стали важливими для забезпечення матеріально-технічної бази установ ПЗФ, реалізації цільових природоохоронних проєктів, підготовки або оновлення планів управління та розвитку територій, проведення тренінгів, оснащення служб охорони (транспорт, комп'ютерна техніка, оптичні прилади та інше обладнання). У цьому контексті міжнародне проєктне фінансування, спрямоване на підтримку установ ПЗФ, набуває особливої ваги в умовах воєнного стану, коли бюджетне фінансування, як правило, покриває переважно базові видатки (заробітна плата, мінімальні витрати на зв'язок та утримання). Окремі установи природно-заповідного фонду мають також позабюджетні надходження від надання послуг, сумісних із режимом охорони (екскурсійна та еколого-освітня діяльність, видавнича активність, платне відвідування окремих об'єктів за квитками), однак такі доходи здебільшого є обмеженими та не здатні системно замінити бюджетні й донорські ресурси, що зумовлено природоохоронними обмеженнями та пріоритетом збереження природних комплексів.

Таким чином, аналіз реалізації державної екологічної політики у сфері природно-заповідного фонду України в період незалежності демонструє хвилюподібну динаміку: період високої активності держави у 1990-х роках із суттєвим розширенням мережі ПЗФ на тлі суспільного запиту на екологічну безпеку, подальше уповільнення темпів розвитку заповідної справи через посилення економічної конкуренції за ресурси, недофінансування і зниження інституційної спроможності системи управління, а також різке посилення обмежень унаслідок воєнних викликів після 2014 року та в умовах воєнного стану. За сучасних обставин ключовими практичними пріоритетами стають забезпечення дієвого управління чинними територіями ПЗФ, нарощування інституційної стійкості, диверсифікація фінансування та активне залучення міжнародної підтримки як одного з визначальних ресурсів збереження заповідної мережі.

Підсумовуючи результати історичного розвитку та поточного стану реалізації екологічної політики у сфері ПЗФ, доцільно співвіднести фактичні показники із задекларованими стратегічними орієнтирами — як на національному, так і на європейському рівні. Державна екологічна політика України ставить амбітні цілі щодо розвитку природно-заповідного фонду: Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» передбачено досягнення частки земель ПЗФ на рівні 15% загальної території України до 2030 року. У ширшому європейському контексті орієнтиром виступає ціль щодо охорони щонайменше 30% територій (у межах європейської політики збереження біорізноманіття до 2030 року, пов'язаної з Європейською зеленою угодою За інвентаризаційними даними, поданих органами виконавчої влади на місцевому рівні, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього середовища, станом на 01.01.2021 в Україні налічується 8633 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення: 19 природних та 5 біосферних заповідників, 53 національних природних парків, 328 заказників, 136 пам'яток природи, 18 ботанічних заказників, 7 зоологічних парків, 20 дендрологічних парків, 90 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, а їх загальна фактична площа становила близько 4,1 млн га, тобто орієнтовно близько 7% площі країни. При цьому

сучасні тенденції створення нових об'єктів виглядають стримано: за даними Української природоохоронної групи, у 2024 році було створено 88 нових заповідних об'єктів загальною площею 2937 га (як один із найнижчих показників за останні роки), а у 2023 році фіксувалися як розширення окремих територій, так і випадки зменшення площ чи скасування статусу деяких об'єктів. Важливо також враховувати, що поряд із ПЗФ в Україні функціонують природоохоронні території загальноєвропейського значення — території Смарагдової мережі, сформовані у зв'язку з виконанням Бернської конвенції; у публічних матеріалах наводяться оцінки близько 13% території України (понад 8 млн га) як охоплення Смарагдовою мережею. У сукупності ці дані підтверджують ключовий висновок: попри наявність стратегічних орієнтирів і міжнародних зобов'язань, фактичні темпи розширення ПЗФ та стабільність охоронних режимів залежать від інституційної спроможності системи управління, здатності узгоджувати інтереси землекористувачів і держави, а також від загального суспільно-політичного контексту, який у воєнний період об'єктивно обмежує можливості для масштабного розвитку заповідної мережі (рис. 2.1) [24; 39].

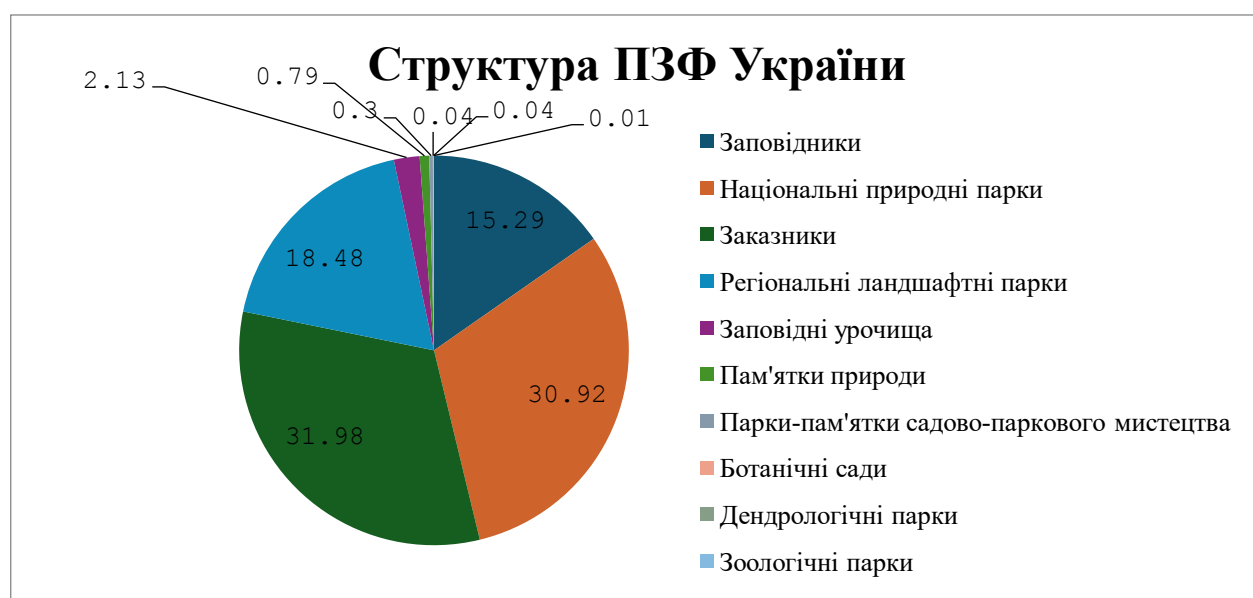

Рис. 3.1. Структура природно-заповідного фонду України

Поточний стан реалізації державної політики у сфері управління природно-заповідним фондом засвідчує наявність системних управлінських диспропорцій між

задекларованими цілями охорони біорізноманіття та фактичними результатами заповідання й забезпечення охоронного режиму. За наявними оцінками, рівень заповідності в Україні залишається недостатнім і не забезпечує досягнення цільових орієнтирів, які зазвичай розглядаються як необхідні для формування репрезентативної та екологічно стійкої мережі охоронюваних територій. Така ситуація не може пояснюватися лише природними чи ресурсними чинниками, оскільки її першопричини значною мірою лежать у площині організації управління: процедур, розподілу компетенцій, кадрового забезпечення, фінансової моделі, взаємодії з землекористувачами та громадами, а також якості моніторингу й оцінювання ефективності.

В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації, що супроводжується тотальним і системним руйнуванням довкілля, а також з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань України у сфері охорони навколишнього природного середовища, особливої актуальності набуває питання ефективності інституційного механізму екологічного управління. Спроможність держави забезпечити належну координацію, фаховість і послідовність екологічної політики є визначальною як для об'єктивної фіксації та оцінки шкоди, завданої довкіллю внаслідок воєнних дій, так і для реалізації заходів післявоєнного відновлення та виконання зобов'язань щодо гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу у сфері охорони довкілля.

Ключову роль у функціонуванні ефективної системи екологічного управління має відігравати спеціалізований центральний орган виконавчої влади у сфері охорони навколишнього природного середовища – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Саме наявність профільного міністерства як центрального елементу інституційного механізму державної екологічної політики є необхідною передумовою для забезпечення належного збору, обліку та верифікації даних про екологічні наслідки війни, впровадження принципів «зеленого» відновлення, а також підготовки та реалізації системних реформ у сфері охорони довкілля відповідно до європейських стандартів.

У теперішньому контексті поєднання функцій екологічної, економічної та аграрної політики в межах одного центрального органу виконавчої влади істотно ускладнює формування цілісної, послідовної та науково обґрунтованої державної екологічної політики. Така інституційна модель призводить до розпорошення повноважень, дефіциту фахової спеціалізації та зниження управлінської спроможності у сфері охорони довкілля й збереження біорізноманіття. Відтак постає обґрунтована необхідність перегляду відповідних управлінських рішень та відновлення Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України як самостійного органу центральної влади, здатного забезпечити належний рівень інституційної спроможності у сфері охорони навколишнього природного середовища, збереження біологічного різноманіття та управління природно-заповідним фондом.

Таким чином, обмеженість кадрових, організаційних та управлінських ресурсів на центральному рівні, а також відсутність чітко виокремленого профільного органу виконавчої влади створюють системні перешкоди для ефективного формування та реалізації державної екологічної політики у сфері природно-заповідного фонду. За таких умов досягнення цілей збереження біорізноманіття, виконання міжнародних зобов'язань та повноцінна інтеграція екологічної політики України до європейського правового простору залишаються суттєво ускладненими.

Однією з базових проблем є нечіткість і фрагментарність розмежування повноважень між суб'єктами управління у сфері ПЗФ. На практиці це проявляється у дублюванні функцій та багатоланковості ухвалення рішень, коли погоджувальні та дозвільні процедури стосовно спеціального використання природних ресурсів, зміни режимів охорони, створення або розширення об'єктів ПЗФ проходять через кілька інституцій з перетином компетенцій. Таке «розпорошення» відповідальності створює бюрократичні бар'єри, уповільнює реалізацію рішень і провокує конфлікти між центральним рівнем управління, регіональними органами, землекористувачами та органами місцевого самоврядування. Удосконалення механізмів у цьому блоці потребує нормативного закріплення зрозумілої моделі: центральний рівень має встановлювати уніфіковані критерії та стандарти заповідання, методичні вимоги до

проектів створення (розширення) ПЗФ і загальні правила охоронного режиму, тоді як регіональний та місцевий рівні — забезпечувати практичну реалізацію цих рішень у межах визначених процедур, без дублювання функцій і взаємного «перекладання» відповідальності. Важливою є також уніфікація процедурних документів і строків розгляду, що зменшує простір для довільних трактувань і ситуативного блокування природоохоронних ініціатив.

Фінансова модель ПЗФ також потребує переосмислення, оскільки нестача ресурсів є однією з причин як низьких темпів розширення мережі заповідних територій, так і обмеженої дієздатності вже створених установ. Підтримка об'єктів ПЗФ на місцевому рівні нерідко залежить від епізодичних програм і ситуативних бюджетних рішень, що не забезпечує стабільності та прогнозованості. Окремою проблемою є відсутність чітко гарантованого цільового фінансування, прив'язаного до екологічних платежів: кошти можуть акумулюватися у загальних фондах і розподілятися без прозорості прив'язки до потреб ПЗФ, що ускладнює довгострокове планування та інвестиції в охорону, відновлення, інфраструктуру, протипожежні заходи, наукові дослідження і просвітництво. У контексті вдосконалення механізмів доцільно розглядати створення спеціального фінансового інструменту підтримки ПЗФ (цільової бюджетної програми або спеціального фонду) зі стабільним джерелом надходжень, зокрема шляхом нормативного закріплення частки екологічного податку, що спрямовується саме на заповідну справу (наприклад, не менше 20%). Паралельно необхідно посилити вимоги до прозорості видатків і звітності, а також розвивати механізми залучення позабюджетних коштів (гранти, партнерства, екотуристичні послуги), але як доповнення до державного фінансування, а не як його заміну.

Окремий вузол проблем формується у площині взаємодії з місцевими громадами та землекористувачами. У багатьох випадках заповідання сприймається як загроза економічним інтересам територіальних громад або підприємств, що традиційно отримували доходи від використання відповідних земель і ресурсів. Конфліктність посилюється тоді, коли обмеження охоронного режиму запроваджуються без належної комунікації щодо альтернатив та вигод для місцевого

розвитку, або коли процедура погоджень дає можливість блокувати ініціативи на підставі позиції землекористувача, навіть якщо природоохоронна доцільність є очевидною. Ефективна модель управління має поєднувати правові інструменти із соціальними: ранні консультації та публічні обговорення, пояснення екосистемних послуг (вода, кліматична стійкість, рекреаційний потенціал), підтримку екотуристичних і освітніх проєктів, а також формування стимулів для громад, на території яких створюються або розширюються об'єкти ПЗФ. Додатково перспективним є застосування більш гнучких категорій охоронюваних територій, у яких дозволяються традиційні види природокористування за умови збереження ключових екологічних функцій (зокрема підходи, співвідносні з категорією V МСОП), що може зменшувати опір і підвищувати готовність громад до співпраці без відмови від природоохоронної мети.

Важливою прогалиною залишається недостатня розбудова системи моніторингу та оцінювання ефективності управління ПЗФ. За відсутності уніфікованих індикаторів і регулярного збору даних про стан оселищ, популяцій ключових видів, рівень антропогенного навантаження, дотримання режимів охорони та результативність природоохоронних заходів управління часто зводиться до формальних показників діяльності, які не завжди відображають реальні екологічні результати. Тому удосконалення механізмів має включати створення національної системи моніторингу ПЗФ із визначенням обов'язкового мінімуму показників, періодичності збору даних, відповідальних виконавців і форм звітності, бажано із забезпеченням публічності узагальнених результатів. Доцільним є також залучення наукових установ і громадського сектору до моніторингових програм як інструменту підвищення якості даних і довіри до управлінських рішень. Паралельно необхідно розробити критерії оцінки ефективності адміністрацій установ ПЗФ, які поєднуватимуть природоохоронні результати, дотримання режиму, якість планування та взаємодії з громадами, а також ефективність використання бюджетних коштів.

Отже, вдосконалення механізмів управління природно-заповідним фондом України потребує цілісного підходу, який одночасно охоплює чіткий розподіл

компетенцій, підвищення кадрової спроможності, створення стабільної фінансової основи, розвиток партнерства з територіальними громадами, розбудову моніторингу та запровадження дієвих законодавчих інструментів. Саме поєднання цих елементів створює передумови для реального підвищення результативності заповідної справи та наближення фактичного стану ПЗФ до стратегічних природоохоронних цілей держави.

3.2. Шляхи вдосконалення механізмів реалізації управління природно-заповідним фондом

Вдосконалення механізмів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України обумовлюється сукупністю взаємопов'язаних факторів: зростанням антропогенного навантаження на природні екосистеми, загостренням наслідків зміни клімату, трансформацією системи публічного управління в умовах децентралізації, а також безпрецедентними викликами воєнного стану. У таких умовах природно-заповідний фонд має розглядатися не лише як сукупність територій із спеціальним режимом охорони, а як інструмент забезпечення екологічної безпеки держави, підтримання екологічної рівноваги, збереження біорізноманіття і природної спадщини та формування підґрунтя для післявоєнного відновлення. Відповідно, модернізація механізмів управління ПЗФ повинна орієнтуватися на результативність, системність, просторову цілісність екомережі, належне ресурсне забезпечення та інтеграцію природоохоронних пріоритетів у рішення щодо соціально-економічного та просторового розвитку.

Передусім удосконалення потребує нормативно-правовий блок механізмів, оскільки саме він визначає якість інституційних процедур, межі повноважень суб'єктів управління та інструменти впливу на землекористування й природокористування. Доцільним є посилення законодавчого підґрунтя інтеграції української системи охоронюваних територій у європейські природоохоронні підходи, зокрема через забезпечення повноцінного правового режиму територій, що

входять до Смарагдової мережі. У цьому контексті логічним кроком є супровід урядом і профільним центральним органом виконавчої влади законопроектних ініціатив, спрямованих на закріплення статусу та процедур управління територіями Смарагдової мережі, а також узгодження національних механізмів із вимогами міжнародних природоохоронних стандартів. Таке рішення є важливим не лише для формального виконання міжнародних зобов'язань, а й для практичного запровадження уніфікованих підходів до охорони оселищ і видів, планування режимів використання та контролю за станом територій.

Другий напрям нормативного вдосконалення пов'язаний із необхідністю більш чіткого відображення у законодавстві функції відновлення екосистем у межах ПЗФ, що набуло особливої актуальності внаслідок воєнних руйнувань. У межах Закону України «Про природно-заповідний фонд України» доцільно конкретизувати та розширити положення щодо допустимих і обов'язкових відновних заходів, спрямованих на реабілітацію порушених природних комплексів, рекультивацію деградованих ділянок (у випадках, коли це не суперечить природоохоронному режиму), відновлення гідрологічних режимів, лісових і степових екосистем, а також захист об'єктів природної спадщини. Окремого нормативного акценту потребує збереження територій і об'єктів, що мають міжнародне визнання, включно з об'єктами зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: для них доцільно закріпити підвищені стандарти планування заходів охорони, моніторингу, звітності та процедур взаємодії з міжнародними інституціями. Така деталізація дозволить перевести питання «відновлення» із загальних декларацій у площину юридично визначених процедур, відповідальних суб'єктів і вимірюваних результатів.

Наступним важливим компонентом є формування доказової бази для управлінських рішень через системну оцінку екологічних збитків, завданих територіям та об'єктам ПЗФ унаслідок воєнних дій. Комплексна оцінка екологічної шкоди має стати основою для планування реабілітаційних заходів, обґрунтування потреб у бюджетному фінансуванні, підготовки проєктів міжнародної технічної допомоги, а також для формування претензійно-позовної та компенсаційної політики держави. Практично це означає потребу у стандартизованих методиках фіксації

пошкоджень (пожежі, вибухове ураження, забруднення, руйнування ґрунтового покриву, деградація водно-болотних угідь), уніфікованій системі збору даних і їх інтеграції у державні реєстри. Тут важливо забезпечити взаємодію природоохоронних установ, наукових організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування, аби оцінка збитків була не разовою кампанією, а елементом довгострокового моніторингу стану ПЗФ.

Окремим блоком удосконалення є земельно-правовий та організаційний аспект управління, пов'язаний із режимом користування землями ПЗФ і гарантуванням реальної керованості територій. Ефективність установ природно-заповідного фонду суттєво залежить від того, чи мають вони оформлені права користування земельними ділянками, чи визначені межі в натурі, чи внесені відомості до кадастрових систем, чи встановлені охоронні зони та режими використання суміжних земель. У зв'язку з цим доцільно ініціювати рішення, спрямовані на збільшення частки земель, переданих у постійне користування установам ПЗФ, включно з передачею земель державної та комунальної власності, що фактично вже входять до меж територій ПЗФ, але залишаються «розпорошеними» між різними землекористувачами. Така концентрація прав користування підсилює інституційну відповідальність адміністрацій, спрощує охоронні процедури, робить можливим планування інфраструктури, рекреаційного навантаження і природоохоронних заходів, а також зменшує конфлікти землекористування. Водночас це повинно супроводжуватися прозорими землеустроювальними процедурами, чіткими картографічними матеріалами та юридичним закріпленням меж.

Паралельно необхідне удосконалення процедур створення нових територій та об'єктів ПЗФ, насамперед у частині мінімізації адміністративних затягувань та усунення «інституційних бар'єрів». У практиці публічного управління поширеною проблемою є тривалість погоджень, дублювання процедур, а також залежність результату від позиції окремих землекористувачів або органів, які не завжди оцінюють природоохоронні пріоритети як суспільно значимі. Тому в межах реформування доцільно передбачити механізми, які унеможливлюють необґрунтоване затягування погоджень у випадках, коли йдеться про землі державної

та комунальної форми власності, а також встановити більш чіткі строки та стандарти адміністративних процедур, у тому числі у взаємозв'язку з документами просторового планування. У перспективі це має забезпечити баланс між правами землекористувачів і публічним інтересом у збереженні біорізноманіття та екосистем.

Суттєве значення має інституційне підсилення системи управління ПЗФ, зокрема підвищення пріоритетності природоохоронних завдань у діяльності центрального органу виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері довкілля, а також відповідних структурних підрозділів на регіональному рівні. Інституційна спроможність означає не лише наявність нормативних повноважень, а й достатність людських ресурсів, професійну компетентність, сталість кадрового складу, функціонування територіальних ланок, здатність забезпечувати моніторинг, контроль і сервісну підтримку установ ПЗФ. У цьому контексті важливою управлінською перспективою є створення й підтримання спеціалізованих підрозділів (або посилення вже наявних), відповідальних за розвиток заповідної справи, методичний супровід адміністрацій, координацію наукових програм, підготовку проєктів, залучення фінансування та взаємодію з міжнародними партнерами. Окремого підсилення потребує й система державного нагляду (контролю) у частині дотримання режиму охорони ПЗФ, протидії незаконним рубкам, браконьєрству, самовільному будівництву та іншим формам порушень.

Невід'ємною умовою якісного управління є модернізація інформаційно-аналітичної інфраструктури заповідної справи. Йдеться про наповнення та структурування кадастру ПЗФ і забезпечення його повної сумісності з національними геоінформаційними ресурсами, зокрема шляхом належного відображення геопросторових даних про кожен об'єкт у системі національної інфраструктури геопросторових даних та на публічних картографічних ресурсах. Практична цінність цього кроку полягає в тому, що точні межі, охоронні зони, режими використання, функціональне зонування, наявні обмеження й сервітути мають бути не лише «на папері», а в електронному форматі, доступному як для органів влади, так і для громадськості. Це знижує ризики помилок у землепорядних і містобудівних рішеннях, мінімізує конфлікти, забезпечує контроль та підзвітність. Доцільним є

вдосконалення системи оновлення кадастрових даних із залученням не лише державних органів, а й сертифікованих наукових установ та професійних організацій, які можуть забезпечити належну якість геоданих, біоінвентаризації та картографування. Така модель відповідає сучасним підходам evidence-based policy, де управлінські рішення спираються на перевірені дані, а не на фрагментарну інформацію.

Удосконалення фінансового механізму управління ПЗФ повинно виходити з принципового положення: переважна частина природоохоронних територій за своєю природою не може бути повністю самодостатньою у фінансовому вимірі, оскільки заповідний режим обмежує господарську діяльність і, відповідно, можливість формувати прибуток як головне джерело покриття витрат. Тому базовим елементом стабільності має залишатися бюджетне фінансування як реалізація публічного обов'язку держави та територіальних громад у сфері охорони довкілля. Разом з тим, з метою підвищення стійкості фінансування доцільно розвивати змішану модель, що поєднує бюджетні кошти, кошти екологічних фондів, грантові ресурси, партнерські програми, благодійні внески та обмежені власні надходження установ (за рахунок рекреаційних, освітніх, наукових послуг, видавничої діяльності тощо). Особливо перспективним напрямом є формування локальних економічних зв'язків між об'єктами ПЗФ і суб'єктами малого та середнього бізнесу на прилеглих територіях, зокрема через розвиток екологічного туризму, «зелених» садиб, сервісів екскурсійного супроводу, локальних продуктів і сувенірів. Важливо, однак, щоб така діяльність була підпорядкована природоохоронним цілям і не руйнувала екосистеми: фінансові стимули мають поєднуватися з обмеженнями рекреаційного навантаження, зонуванням і контролем.

Додатковим компонентом фінансового механізму є вдосконалення системи економічного стимулювання землекористувачів, на територіях яких знаходяться об'єкти ПЗФ без створення спеціальних адміністрацій. Оскільки такі землекористувачі несуть витрати на дотримання охоронного режиму, доцільними є стимули у формі податкових та інших пільг, програм співфінансування природоохоронних заходів, доступу до грантових програм, методичної підтримки та

консультацій. Важливо, щоб механізм пілг був прозорим, обґрунтованим і прив'язаним до фактичного виконання охоронних зобов'язань. Рішення про запровадження пілг на місцевому рівні має супроводжуватися оцінкою наслідків для бюджету громади та екологічного ефекту, аби забезпечити баланс між інтересами громади і довгостроковим природоохоронним результатом.

Окремим напрямом удосконалення є перехід від «адміністративно-процедурної» моделі управління до результатно-орієнтованої та адаптивної моделі, що передбачає управління ПЗФ на основі стратегічних і операційних документів із чіткими цілями, індикаторами, планами моніторингу та механізмами коригування управлінських дій. У цьому контексті доцільним є запровадження практики підготовки індивідуальних проєктів (планів) розвитку територій та управління об'єктами ПЗФ за сучасними стандартами природоохоронного менеджменту, зокрема підходами Conservation Measures Partnership (CMP). Сутність такого підходу полягає у послідовній логіці: діагностика стану та загроз; постановка вимірюваних цілей (у термінах стану екосистем, а не лише переліку заходів); реалізація дій; моніторинг; оцінювання; коригування. Практичне впровадження CMP-підходу в установах ПЗФ може суттєво підвищити керованість, дозволити аргументовано залучати фінансування, забезпечувати прозорість звітності та демонструвати результативність як для держави, так і для міжнародних партнерів.

Важливим елементом механізмів вдосконалення є інтеграція ПЗФ у систему просторового планування та управління розвитком територій. З огляду на децентралізацію, саме територіальні громади набувають ключового значення в ухваленні рішень щодо землекористування, забудови, інфраструктури та місцевих програм розвитку. Тому управління ПЗФ має завершуватися на рівні громади через наявність актуальної геоінформаційної системи, де відображені межі об'єктів ПЗФ, їх охоронні/буферні зони та екологічні коридори, а також через врахування цих елементів у комплексних планах просторового розвитку. У такій моделі органи місцевого самоврядування та їхні профільні спеціалісти (землевпорядники, архітектори, екологи) повинні мати не лише формальне розуміння наявності ПЗФ на території громади, а й інструменти для управління: карти, режими, процедури

узгодження рішень, план дій із підтримання локальної екологічної мережі. Це дозволяє перейти від «епізодичного» врахування ПЗФ до системного, коли природоохоронні пріоритети стають повноцінною частиною місцевої політики розвитку.

Зрештою, слід підкреслити, що запропоновані напрями вдосконалення не є ізольованими: вони формують комплекс взаємодоповнювальних змін, спрямованих на підвищення інституційної спроможності, правової визначеності, фінансової стійкості, просторової цілісності та результативності управління природно-заповідним фондом. Навіть за відсутності «простих» рішень, реалізація комплексу відносно практичних кроків — спрощення процедур створення об'єктів ПЗФ і встановлення меж, посилення кадрового та інформаційного забезпечення, зміцнення фінансової моделі через диверсифікацію джерел, формування партнерств із місцевим бізнесом і міжнародними фондами, запровадження адаптивного управління та стандартизованих планів за СМР, а також цифровізація кадастрів і геоданих — здатна суттєво поліпшити стан заповідної справи та підвищити ефективність реалізації державної екологічної політики у цій сфері. У підсумку ключовим результатом має стати така система управління, за якої об'єкти ПЗФ функціонують не як «окремі острови охорони», а як керована, просторово пов'язана й належно забезпечена мережа, інтегрована у публічне управління на державному, регіональному та місцевому рівнях і здатна забезпечувати довгострокове збереження біорізноманіття та природної спадщини України.

3.3. Перспективи розвитку заповідної справи в Україні

Перспективи розвитку заповідної справи в Україні в сучасних умовах логічно пов'язуються із переходом до моделі сталого розвитку та євроінтеграційним курсом держави, який у природоохоронній сфері означає необхідність наближення до європейських підходів просторової організації охорони природи та результативного управління територіями. У цьому контексті базовою стратегічною перспективою є формування такої національної системи природоохоронних територій, яка за своєю

структурою, принципами планування і підходами до управління буде сумісною з європейською практикою та здатною інтегруватися у загальноєвропейські природоохоронні ініціативи та просторові мережі. Нормативним підґрунтям такого вектору є Закон України «Про екологічну мережу України», який прямо визначає формування національної екологічної мережі як інструмент збереження біорізноманіття та екологічної рівноваги і розглядає її у взаємозв'язку з міжнародними підходами, зокрема у частині забезпечення просторової цілісності природних територій та інтеграції природоохоронних пріоритетів у політику розвитку [19].

Ключова логіка майбутнього розвитку заповідної справи полягає у переході від сприйняття ПЗФ як сукупності «ізолюваних» об'єктів до розуміння ПЗФ як ядра екологічної мережі, де охоронювані території мають функціонувати у взаємопов'язаній системі. Закон України «Про екологічну мережу України» визначає структурні елементи екомережі та прямо описує роль територій природно-заповідного фонду як складової ключових територій, а також фіксує значення екологічних коридорів і буферних територій як просторових елементів, що з'єднують ядра біорізноманіття та зменшують фрагментацію середовищ існування (зокрема, через визначення понять «екологічний коридор», «буферна територія», «ключова територія» та «екологічна мережа»). Саме тому перспективним напрямом є не лише подальший розвиток мережі ПЗФ у кількісному вимірі, а насамперед — підвищення її просторової цілісності: збереження та відновлення природних зв'язків між осередками біорізноманіття, планування екологічних коридорів на регіональному й місцевому рівнях, формування буферних зон навколо найбільш вразливих територій та мінімізація конфліктів землекористування шляхом чіткого зонування та регламентів режиму використання суміжних земель [19].

Водночас реалістична перспектива розвитку заповідної справи в Україні пов'язана із посиленням ролі місцевого рівня публічного управління. Сучасна європейська логіка просторового природоохоронного планування передбачає «масштабування» екомережі від державного рівня до рівня регіонів і далі — до рівня територіальних громад, у межах яких ухвалюються рішення щодо просторового

розвитку, землекористування, інфраструктури та місцевих програм. У вітчизняній системі планування важливим інструментом, через який може бути забезпечене впровадження природоохоронних пріоритетів на місцевому рівні, є комплексний план просторового розвитку території територіальної громади, визначений законодавством у сфері містобудівної діяльності як документ, що задає рамки довгострокового планування території та узгоджує містобудівні і землевпорядні рішення. Перспектива розвитку заповідної справи у такій моделі означає, що кожна громада у процесі просторового планування має ідентифікувати власні «екологічні ядра» (наявні об'єкти ПЗФ та інші цінні природні території), спроектувати екологічні коридори, визначити буферні та перехідні зони, а також встановити у планувальних рішеннях режими та обмеження, які унеможливають деградацію ключових природних комплексів і створюють умови для відновлення природних зв'язків. Такий підхід змінює практичний зміст заповідної справи: її розвиток перестає бути винятково «галузевою» задачею природоохоронних органів і перетворюється на системний компонент місцевої політики розвитку території.

Окремою, але принципово важливою перспективою є цифровізація заповідної справи та запровадження просторово точного управління охоронюваними територіями на основі геоінформаційних систем. У практичному вимірі це означає, що на рівні громади, району та області має існувати актуальна електронна карта (ГІС), у якій відображено точні межі об'єктів ПЗФ, режими використання, охоронні/буферні зони, екологічні коридори, обмеження та сервітути, а також інфраструктурні й ризикові фактори (наприклад, рекреаційне навантаження, ерозійні процеси, пожежна небезпека тощо). Нормативно-організаційною основою для такого переходу виступає Закон України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних», який закладає правила формування та використання геопросторових даних, визначає ролі надавачів наборів даних та принципи сумісності інформації, що у перспективі має забезпечити єдині стандарти просторових даних для потреб держави і громад. Для заповідної справи це має прикладне значення: без просторово точних даних про межі ПЗФ та суміжні землі неможливо якісно планувати коридори екомережі, запобігати конфліктам землекористування, ефективно здійснювати контроль режиму охорони, а

також обґрунтовувати управлінські рішення у документах просторового планування [23].

Щоб інтеграція природоохоронних пріоритетів у просторове планування була не декларативною, а реальною, критичною перспективою розвитку заповідної справи є системне застосування стратегічної екологічної оцінки (СЕО) у процесі підготовки документів державного планування, включно з документами просторового планування. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» встановлює правові засади СЕО, її застосування до документів планування та вимоги до врахування екологічних наслідків, альтернатив і участі громадськості. У перспективі саме СЕО може стати «фільтром якості» для місцевих і регіональних планів, який не дозволяє закладати у просторові рішення такі сценарії розвитку, що руйнують екологічну мережу, підсилюють фрагментацію середовищ існування або створюють довгострокові ризики для ПЗФ. Таким чином, заповідна справа отримує інструмент, який переводить природоохоронні пріоритети з рівня загальних гасел у площину юридично значимих процедур планування та аргументації рішень [32].

Перспективи розвитку заповідної справи також пов'язані з інституційною «присутністю» природоохоронної тематики у щоденній роботі громад. Практичний виклик полягає в тому, що навіть за наявності об'єктів ПЗФ на території громади вони можуть бути недостатньо відомими для профільних спеціалістів громади, не відображатися в актуальних картах або не враховуватися в рішеннях щодо землекористування. Тому перспективним напрямом є формування на місцевому рівні управлінської компетентності: навчання землевпорядників, архітекторів, екологів та профільних посадових осіб громад; створення локальних реєстрів і паспортів об'єктів ПЗФ; впровадження процедур внутрішнього погодження рішень із урахуванням природоохоронних обмежень; регулярне оновлення просторових даних у ГІС і їх синхронізація з державними інформаційними ресурсами. Цей підхід узгоджується із загальною логікою екомережі як системи, яка не може бути сформована лише «зверху», а потребує повсякденного управління та підтримання на місцевому рівні.

Важливо підкреслити, що розвиток заповідної справи в Україні має історичну й програмну основу у вигляді державних підходів до формування екомережі, зокрема

через законодавчо закріплену Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі. Навіть попри те, що програмні горизонти попередніх документів були обмежені певними часовими рамками, сама ідея програмно-цільового підходу залишається актуальною як механізм постановки вимірюваних цілей, забезпечення міжвідомчої координації та прив'язки природоохоронних завдань до просторового і соціально-економічного розвитку територій. У перспективі післявоєнного відновлення та подальшої інтеграції до ЄС особливо важливим стане оновлення програмно-цільових інструментів у частині екомережі та ПЗФ — із прив'язкою до сучасних індикаторів, вимог екологічної безпеки, кліматичної адаптації та потреб відновлення екосистем.

Окремим перспективним напрямом є узгодження розвитку ПЗФ із політикою відновлення територій, постраждалих від війни, і з підходом «відбудувати краще» у природоохоронному вимірі. Це означає, що відновлення інфраструктури, планування нових логістичних і промислових об'єктів, реконструкція транспортних коридорів та енергетики мають здійснюватися з урахуванням просторової цілісності екомережі, необхідності збереження та відновлення природних коридорів, а також мінімізації фрагментації середовищ існування. На практиці це передбачає: закладання природоохоронних обмежень у документи просторового планування; відновлення деградованих ділянок і рекультивацію; розмінування природних територій із подальшим екологічним відновленням; розвиток моніторингу та раннього попередження ризиків (пожежі, незаконні рубки, браконьєрство) у межах та навколо територій ПЗФ. У цьому блоці перспектив важливим є також поєднання національних зусиль із міжнародною підтримкою, оскільки післявоєнне відновлення природоохоронної інфраструктури та підсилення спроможності установ ПЗФ потребуватиме ресурсів, технологій і управлінських практик, які можуть надаватися через партнерські програми та міжнародні фонди.

Отже, перспективи розвитку заповідної справи в Україні можуть бути узагальнені як перехід до системної моделі, де ПЗФ виступає ядром національної екологічної мережі, екомережа формується і підтримується на всіх рівнях публічного управління — від держави до територіальної громади, а ключовими інструментами

стають просторове планування, цифрові геодані та ГІС, процедурна інтеграція екологічних пріоритетів через СЕО, а також інституційне підсилення компетентності місцевого рівня. У практичному вимірі це має завершуватися тим, що кожна територіальна громада у власній системі просторового управління володіє актуальною геоінформаційною картою ПЗФ із точними межами, охоронними/буферними зонами та екологічними коридорами, і використовує цю інформацію як обов'язкову основу для рішень щодо розвитку території, забезпечуючи включення українських природоохоронних територій у сумісну з європейською просторову систему охорони природи.

Висновки до розділу 3

Отже, проведений аналіз засвідчує, що ключові проблеми реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України мають системний і взаємопов'язаний характер та формуються на перетині інституційних, фінансово-економічних, процедурних і просторово-управлінських чинників. Хвилеподібна динаміка розвитку ПЗФ у період незалежності — від активного розширення мережі у 1990-х до уповільнення внаслідок зростання конкуренції за земельні ресурси, недофінансування та зниження інституційної спроможності, а також різкого посилення обмежень унаслідок воєнного стану — підтверджує наявність розриву між задекларованими стратегічними цілями та фактичними результатами заповідання й охорони. Водночас окреслені напрями вдосконалення механізмів управління (нормативне уточнення процедур і повноважень, земельно-правове забезпечення керованості територій, посилення фінансової стійкості, розвиток партнерства з громадами, модернізація моніторингу та цифровізація геоданих, перехід до результатно-орієнтованих адаптивних підходів на основі СМР і інтеграція ПЗФ у просторове планування) формують практичну рамку для підвищення результативності заповідної справи та наближення фактичного стану ПЗФ до національних і європейських орієнтирів навіть в умовах воєнних викликів.

Перспективи розвитку заповідної справи в Україні логічно пов'язуються з євроінтеграційним курсом і принципами сталого розвитку, що передбачає формування цілісної, просторово зв'язаної екологічної мережі, де природоохоронні території функціонують не ізольовано, а як система «ядер», коридорів і буферних зон. Вирішальним стає місцевий рівень: саме територіальні громади мають інтегрувати природоохоронні пріоритети у просторове планування, підтримувати актуальні карти та реєстри об'єктів ПЗФ, забезпечувати узгодженість рішень у землекористуванні й розвитку інфраструктури з цілями збереження біорізноманіття. У підсумку очікуваним результатом реалізації запропонованих напрямів є створення дієвої моделі управління, в якій природно-заповідний фонд стає керованою, належно забезпеченою та інтегрованою у розвиток територій системою, здатною одночасно зберігати природну спадщину і підтримувати сталі соціально-економічні вигоди для держави та громад.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. У ході дослідження узагальнено наявні наукові та нормативно-управлінські підходи до аналізу механізмів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України, що дало змогу сформувати більш повну та комплексну модель їх оцінювання. Встановлено, що ефективність реалізації екологічної політики у сфері ПЗФ визначається не окремими інструментами, а сукупною дією нормативно-правового, інституційного, економічного та організаційного механізмів, взаємозв'язок між якими в українській практиці залишається недостатньо скоординованим. Такий підхід дозволяє розглядати управління ПЗФ як цілісну систему публічного управління, а не як фрагмент галузевої природоохоронної діяльності.

2. На основі порівняльного аналізу сучасних зарубіжних та українських моделей управління природоохоронними територіями виявлено відмінності в інституційній організації, управлінській логіці та механізмах забезпечення результативності природоохоронної діяльності. Зарубіжні моделі характеризуються вищим рівнем інституційної автономії адміністрацій ПЗФ, чітким стратегічним плануванням, орієнтацією на досягнення вимірюваних екологічних результатів та активною інтеграцією природоохоронних цілей у просторову й регіональну політику. Водночас вітчизняна модель управління ПЗФ зберігає переважно адміністративно-процедурний характер, що обмежує її гнучкість та спроможність реагувати на складні соціально-економічні й екологічні виклики.

3. Обґрунтовано доцільність застосування результатно-орієнтованих та адаптивних підходів до управління природоохоронними територіями, зокрема методології Conservation Measures Partnership (CMP), як інструменту аналізу та порівняння моделей управління ПЗФ. Встановлено, що використання CMP-підходу дозволяє перейти від формального виконання природоохоронних заходів до управління, зорієнтованого на досягнення конкретних екологічних результатів, системний моніторинг загроз, оцінювання ефективності управлінських рішень та їх коригування. Адаптація таких підходів до українських умов може сприяти

підвищенню прозорості, обґрунтованості та результативності державної екологічної політики у сфері ПЗФ.

4. Досліджено особливості інструментів і засобів реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом України в умовах воєнного стану. Встановлено, що воєнні дії істотно ускладнили функціонування системи управління ПЗФ, зумовили деградацію екосистем, втрату контролю над окремими територіями, скорочення фінансових ресурсів і зміщення державних пріоритетів. Водночас виявлено зростання ролі правових механізмів фіксації та відшкодування екологічної шкоди, міжнародної технічної допомоги та донорського фінансування як ключових інструментів підтримки установ ПЗФ у кризових умовах. Це підтверджує необхідність адаптації державної екологічної політики до воєнних і післявоєнних викликів із урахуванням завдань відновлення екосистем та збереження біорізноманіття.

На основі узагальнення результатів проведеного дослідження, з урахуванням виявлених проблем реалізації державної екологічної політики у сфері управління природно-заповідним фондом та сучасних євроінтеграційних і безпекових викликів, сформульовано практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення механізмів управління ПЗФ і забезпечення сталого розвитку заповідної справи в Україні:

1. Удосконалити нормативно-правове забезпечення управління природно-заповідним фондом шляхом закріплення у законодавстві чіткого правового режиму територій Смарагдової мережі, визначення процедур їх управління та інтеграції у національну систему ПЗФ з урахуванням вимог Бернської конвенції та європейських природоохоронних стандартів.

2. Закріпити на законодавчому рівні функцію відновлення екосистем у межах ПЗФ, зокрема шляхом деталізації допустимих відновних заходів для територій, пошкоджених унаслідок воєнних дій, із визначенням відповідальних суб'єктів, процедур планування та моніторингу результатів відновлення.

3. Запровадити системну та уніфіковану оцінку екологічних збитків, завданих об'єктам ПЗФ внаслідок війни, як обов'язкову основу для планування

реабілітаційних заходів, формування бюджетних програм, підготовки міжнародних проєктів та реалізації компенсаційної політики держави.

4. Посилити земельно-правову основу управління ПЗФ шляхом завершення оформлення прав постійного користування земельними ділянками за установами ПЗФ, встановлення меж у натурі, внесення відомостей до Державного земельного кадастру та забезпечення правового режиму охоронних і буферних зон.

5. Оптимізувати процедури створення та розширення об'єктів ПЗФ, зменшивши адміністративні бар'єри, усунувши дублювання погоджень та встановивши чіткі строки ухвалення рішень, особливо щодо земель державної і комунальної власності, з одночасним забезпеченням балансу між публічним інтересом і правами землекористувачів.

6. Підвищити інституційну спроможність системи управління ПЗФ, зокрема через кадрове та функціональне посилення профільних підрозділів центрального і регіонального рівнів, розвиток методичного супроводу адміністрацій ПЗФ, а також посилення державного контролю за дотриманням охоронного режиму.

7. Модернізувати інформаційно-аналітичну інфраструктуру заповідної справи шляхом цифровізації кадастру ПЗФ, інтеграції геопросторових даних у національну інфраструктуру геопросторових даних та забезпечення відкритого доступу до актуальної інформації про межі, режими та функціональне зонування територій.

8. Забезпечити фінансову стійкість управління ПЗФ через поєднання стабільного бюджетного фінансування з розвитком змішаних фінансових моделей, зокрема використанням екологічних фондів, міжнародної технічної допомоги, грантових ресурсів і контрольованих власних надходжень установ ПЗФ.

9. Розвивати економічні стимули для землекористувачів і громад, на території яких розміщені об'єкти ПЗФ без створення спеціальних адміністрацій, шляхом податкових пільг, програм співфінансування природоохоронних заходів та підтримки екологічно дружніх видів діяльності.

10. Запровадити результатно-орієнтовану та адаптивну модель управління ПЗФ, зокрема через впровадження планів управління за стандартами Conservation

Measures Partnership (CMP), які базуються на діагностиці загроз, вимірюваних цілях, системному моніторингу та коригуванні управлінських рішень.

11. Інтегрувати управління ПЗФ у систему просторового планування територіальних громад, забезпечивши обов'язкове врахування об'єктів ПЗФ, екологічних коридорів і буферних зон у комплексних планах просторового розвитку та застосування стратегічної екологічної оцінки як інструменту запобігання деградації екомережі.

12. Спрямувати розвиток заповідної справи на формування цілісної національної екологічної мережі, де ПЗФ функціонує як її ядро, а післявоєнне відновлення територій здійснюється з урахуванням принципів екологічної безпеки, просторової цілісності та інтеграції України у європейський природоохоронний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Василюк О., Шутяк С., Тестов П., Шпарик Н. Правовий режим природно-заповідного фонду України: історія формування, юридичні аспекти та зарубіжний досвід. Львів : Видавництво «Компанія «Манускрипт»», 2017. 92 с. URL: <https://epl.org.ua/human-posts/pravovyyj-rezhym-pryrodno-zapovidnogo-fondu-ukrayiny-istoriya-formuvannya-yurydychni-aspekty-ta-zakordonnyj-dosvid-posibnyk/> (дата звернення 14.11.2025)
2. Водний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
3. Волинець В. Екологічна функція в системі функцій сучасної держави: проблеми правового забезпечення в Україні. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 4–11
4. Гродзинський М.Д., Стеценко М.П. Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник. Київ. 2003. 306 с.
5. Деякі питання Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2025 № 903. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-2025-п#n31> (дата звернення: 14.11.2025)
6. Жарова Л.В. Стратегічні засади та нормативно-правове забезпечення формування національної екологічної політики. *Механізм регулювання економіки*. 2008. №4. С. 127–134. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/items/644e147f-c946-422a-bf74-5ab70953259f> (дата звернення: 14.11.2025)
7. Земельний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 14.11.2025)
8. Кодекс України про надра. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
9. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року. ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 05.06.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 14.11.2025)
10. Конституція України. Законодавство України. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 14.11.2025)

11. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка: монографія. Київ. 2003. – 772 с.
12. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
13. Лісовий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
14. Малишева Н.Р., Олещенко В.І. Правові аспекти збереження біорізноманіття в контексті сталого розвитку. Проблеми сталого розвитку України. К., 2001, с. 293-308
15. Малиш Н.А. Екологічна політика: конфліктність, стратегія, тактика. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Malysh.pdf (дата звернення: 16.11.2025)
16. Національний ботанічний ім. М.М. Гришка НАН України. URL: <http://www.nbg.kiev.ua> (дата звернення: 16.11.2025)
17. Національний дендрологічний парк «Софіївка». URL: <https://www.sofievka.org> (дата звернення: 16.11.2025)
18. Національний природний парк «Кам'янська Січ». URL: <https://www.npp-sich.org.ua> (дата звернення: 14.11.2025)
19. Про екологічну мережу: Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
20. Про затвердження положення про Державне агентство лісових ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 08.10.2014 № 521. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-2014-п#Text> (дата звернення: 15.11.2025)
21. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
22. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
23. Про національну інфраструктуру геопросторових даних: Закон України від 13.04.2020 № 554-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text> (дата звернення: 14.11.2025)

24. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України; Стратегія від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 14.11.2025)
25. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
26. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
27. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
28. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 14.11.2025)
29. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
30. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 № 591-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
31. Про службу державної охорони природно-заповідного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України; Положення, Перелік від 14.07.2000 № 1127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2000-п#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
32. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20.03.2018 № 2354-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
33. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005-2025 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2009 № 675-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2004-p#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
34. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 14.11.2025)

35. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 14.11.2025)
36. Про Червону книгу України: Закон України від 07.02.2002 № 3055-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14> (дата звернення: 14.11.2025)
37. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення стратегії збереження біологічного різноманіття України на період до 2035 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2026-2028 роках». URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail/bd5032e3-33ac-4a21-80a6-1a0f93a801c0?lang=uk-UA&title=ProktRozporiadzhenniaKabinetuMinistrivUkrainiproSkhvalenniaStrategiiZberezhenniaBiologichnogoRiznomanittiaUkrainiNaPeriodDo2035-RokuTaZatverdzhenniaOperatsiinogoPlanuZakhodivZYYiiRealizatsiiU2026-2028-Rokakh> (дата звернення: 14.11.2025)
38. Природно-заповідний фонд України. URL: <https://pzf.land.kiev.ua/pzfl.html> (дата звернення: 14.11.2025)
39. Розподіл кількості та площі об'єктів природно-заповідний фонду України за категоріями та адміністративно-територіальними одиницями станом на 01.01.2021 р. URL: https://drive.google.com/file/d/16SGdHbIGV_k4zMg4nNDTT-0I3IdfczqV/view (дата звернення: 14.11.2025)
40. Ходосовцев О.Є., Мойсієнко І.І., Куземко А.А. та ін. Національний природний парк "Кам'янська Січ": війна проти природи. Львів: "Компанія "Манускрипт"", 2025. 184 с.
41. African parks. URL: <https://www.africanparks.org> (last accessed: 14.11.2025)
42. Convention on Biological Diversity. URL: <https://www.cbd.int/convention/> (last accessed: 14.11.2025)
43. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora. URL: <https://cites.org/eng/disc/text.php> (last accessed: 14.11.2025)
44. Convention on the Conservation of European Wild Fauna and Flora and Natural Habitats. URL: <https://www.coe.int/en/web/bern-convention> (last accessed: 14.11.2025)

45. Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals. URL: <https://www.cms.int> (last accessed: 14.11.2025)
46. EU Biodiversity Strategy for 2030. URL: https://ec.europa.eu/environment/nature/biodiversity/strategy/index_en.htm (last accessed: 14.11.2025)
47. Guidelines for Applying Protected Area Management Categories. IUCN. URL: <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/pag-021.pdf> (last accessed: 14.11.2025)
48. Natura 2000 viewer. URL: <https://natura2000.eea.europa.eu> (last accessed 14.11.2025)
49. Northumberland national park. URL: <https://www.northumberlandnationalpark.org.uk> (last accessed: 14.11.2025)
50. Olympic National Park Washington. URL: <https://www.nps.gov/olym/learn/index.htm> (last accessed: 14.11.2025)
51. Open Standards for the Practice of Conservation Version 4.0. 2020. URL: <https://www.conservationstandards.org/wp-content/uploads/sites/3/2020/10/CMP-Open-Standards-for-the-Practice-of-Conservation-v4.0.pdf> (last accessed: 14.11.2025)
52. Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy. URL: <https://www.cbd.int/doc/nbsap/rbsap/pebls-rbsap.pdf> (last accessed: 14.11.2025)
53. Primak R. B. A Primer of Conservation biology. Fourth Edition Copyright. Sinauer Associates. 2008. P. 226-232.
54. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977?activeTab=1949GCs-APs-and-commentaries> (last accessed: 14.11.2025)
55. The Convention on the Protection of the Black Sea Against Pollution. URL: <https://www.blackseacommission.org/Official%20Documents/The%20Convention/Overview/> (last accessed: 14.11.2025)
56. The Convention on Wetlands. URL: <http://ramsar.org/> (last accessed: 14.11.2025)
57. The Man and the Biosphere. URL: <http://unesco.org/mab> (last accessed: 14.11.2025)
58. World Heritage Convention. URL: <https://whc.unesco.org> (last accessed: 14.11.2025)